БИБЛИОТЕКА
РЕСПУ… ТЫВА
… А.С. …

ШЫН

№ 91 (17735)

2009 чылдың август 13, четверг

Садар өртээ 4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Тыва Республиканың Чазаанда

ЧЕТПЕСТЕРНИ ЭДЕРИНЧЕ КИЧЭЭНГЕЙНИ САЛГАН

2009 чылдың бирги чартыында Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдериниң дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Чазааның август 11-де болган хуралынга чугаалашкан. Тыва Республиканың экономика сайыдының оралакчызы Людмила Трусова бо талазы-биле илеткелди кылгаш, саң-хөө кризизиниң уржуктары моондактарны таварыштырып турза-даа, республика бо чылдың бирги чартыында Сибирь федералдыг округтуң дээре көргүзүглүг регионунуң бирээзинге киргенин демдеглээн.

Бо чылдың бирги чартыында бердинген даалгаларны күүседир дээш үлетпүрнүң, көдээ ажыл-агыйның болгаш өске-даа ажыл-агыйның адырларының бүдүрүлгелери, организациялары чедимчелиг ажылдаан, ынчангаш республиканың социал-экономиктиг көргүзүглери экижип орар. Республиканың Тудуг яамызының удуртулгазы бо адырның ажыл-чорудулгазын эде тургузар, чугула объектилерни тудар, ажыглалга киирер, чурттаар оран-сава тудуун көвүдедир хемчеглерни ап, ажыл-чорудулгазын шуудады берген. Көдээ ажыл-агый яамызы малдың баш санын өстүреринче, оларның продуктуларын бүдүрерин болгаш болбаазырадырын көвүдедиринче кичээнгейни салган. Шээр малдың баш саны өскен.

Чурттакчы чоннуң акша орулгазы өзүп турар, кижи бүрүзүнге онааштыр орулга 8160 рубль болган. 2008 чылдың бирги чартыынга деңнээрге, шалың ортумаа-биле 18 хуу өскен, бир кижиге онааштыр ортумак шалың 15720 рубль четкен.

Бо чылдың эрткен алды айларында республиканың чедип алган чамдык чедиишкиннеринге илеткелчи доктаагаш, 2009 чылда бердинген онаалдаларны чылдың төнчүзүнге чедир чедиишкинниг күүседири-биле ажыл-агыйда четпестерни дүрген эдер дээштиг хемчеглерни яамы, ведомство, кожуун, хоорай, суму бүрүзү алырынче кол кичээнгейни угландырган. Республикада алдын тывыжы эвээжээн, мал продуктуларын болбаазырадыр «Урянхай» бүдүрүлгези четпес ажылдаан, ажыл чоктарның саны көвүдеп орар болгаш өске-даа четпестер барын илеткелчи айыткаш, үлетпүрнүң болгаш көдээ ажыл-агыйның бүдүрүлгелери республикада хөй эвес, оларның ажыл-чорудулгазын шыңгыы хыналдага алырын, ында четпестерни эдеринче сагышты салырын чугулага көрген.

Республиканың яамыларының сайыттары эдеринчи илеткелдерни хуралга кылган, олар хүн бүрү удуртуп турары бүдүрүлгелеринде, организацияларында четпестерни кыска хуусаада эдер дээш, 2009 чылды эки көргүзүглерлиг доозар дээш чүнү кылып турарын чугаалап бергеннер. ТР-ниң тудуг сайыды Александр Гришеленок чурттаар оран-сава тудугларын көвүдедиринче, көдээ ажыл-агый сайыдының оралакчызы Сергей Ондар бода малдың баш саңын өстүреринче, үлетпүр сайыды Карим Сагаан-оол үлетпүр бүдүрүлгелериниң ажылын эки организастаарынче кичээнгейни салганнар.

Хуралды башкарып эрттирип турган ТР-ниң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Сергей Тен сөс алгаш, республиканың бирги чартык чылда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдеринде айыткан четпестерни дүрген эдер дээштиг хемчеглерни алырынче Чазак кежигүннериниң кичээнгейин угландырган, ол 2009 чылды чедиишкинниг доозарынга магадылал болурун айыткан.

2009 чылдың бирги чартыында Тыва Республиканың каттышкан бюджединиң күүселдезиниң дугайында илеткелди ТР-ниң саң-хөө сайыды Юрий Килижеков кылган.

Каттышкан бюджеттиң үндүрүг болгаш үндүрүгден өске орулгалары бирги чартык чылда 1467,8 млн. рубль болган, эрткен чылдың ол үезинден 7 хуу өскен. Республика бюджединиң бодунуң орулгазы 940,2 млн. рубль болган, эрткен чылдың деңнелинден 2 хуу өскен. Тус чер бюджеттериниң бодунуң орулгазынга 527,6 млн. рубль кирген, эрткен чылдың ол үезинден 17 хуу өзүлделиг болган. Илеткелчи үндүрүг чыылдаларында, үндүрүглерни чедир төлевээнинде четпестерге, моон соңгаар орулгаларын көвүдедирде чүнү кылырынга болгаш бюджет күүселдезинде четпестерге, бо талазы-биле сорулгаларга доктааган.

Чазак хуралының хүн чурумунга ниитизи-биле он үш айтырыг кирген, оларны Чазак кежигүннери сайгарып көргеш, бо талазы-биле доктаалдарны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Республика Хүнүнге

ТӨӨГҮЛҮГ, ЫДЫКТЫГ СУУР ЧҮС ХАРЛААН

Чараш бойдус чурумалдыг, байлактарлыг Таңды сынының эдектеринде делгем шынаада революсчу, дайынчы, күш-ажылчы чаагай чаңчылдарлыг чоннуг Тываның төөгүлүг черлериниң бирээзи Кочетов (Суг-Бажы) суур үндезилеп тургустунганындан бээр 100 чылын демдеглеп турар.

Чээрби чүс чылдың эгезинде, 1005-1907 чылдарның революциязының соонда, Суг-Бажынга Россиядан орус тараачыннар көжүп кээп турган. Оларның аразындан Ивойло Атаманов кайгамчык чазык-чаагай, эш-өөрзүрек, дузааргак, ажыл-ишчи кижи болган. Тус черниң үндезин чурттакчылары-биле дораан-на найыралчы харылзааларны ол тудуп, кожа-хелбээ чурттай берген. Араттарны ногаа аймаа, картофель тарып өстүрер, хлеб быжырар, тудуг болгаш өске-даа депшилгелиг орус амыдыралга өөредип чаңчыктырып эгелээн. Ооң-биле чоннуң хүндүткелин ол чаалап алган.

1909 чылда суурнуң тавaан салган, баштайгы бичии бажыңнарны туткан. Бо эки херектиң эгелекчизи, дорт киржикчизи И.Атаманов болган. Чылдар эрткен тудумна, бажыңнарның, чурттакчыларның саны көвүдээн, хуу бүдүрүлгелер безин тыптып келген. Көшкүн амыдыралдыг тывалар оларның-биле сырый харылзажып, кады ажылдап, чурттап турганнар. Шак мынчалдыр бо черге тыва болгаш орус улустарның аразынга найырал, кады ажылдажылга чоорту хөгжүп быжыккан. Орустар бо суурну үндезилеп тургускан кижиге тураскаадып, Атамановка деп адай берген, тывалар Суг-Бажы дээр турган.

Таңды Тывага бирги каттышкан партизан отряды тургустунган девискээр болур. Ооң командиринге Сергей Кузьмич Кочетовту соңгаан. Партизан отрядының штавы Атамановкага (Суг-Бажынга) турган. Ол бүгү революсчу күштерни каттыштырар, тайбың чонну камгалаар төп болу берген. Мооң салдары-биле Таңдының араттары оларга деткимчени көргүскен, боттары эки тура-биле ооң хүрээлеңинге кирип турганнар. Тывага турган даштыкы интервентилерни болгаш ак гвардейжилерни шылча шаварынга С.К.Кочетовтуң партизан отряды улуг рольду ойнаан. Ынчангаш 1943 чылда Суг-Бажы суурну Кочетов деп эде адаар шиитпир хүлээп алдынган.

1921 чылдың август 13-16 хүннеринде ынчангы Атамановкага (Суг-Бажынга) амгы Кочетов суурга Бүгү-Тываның Тургузукчу Улуг Хуралы болуп эрткен. Аңаа Тыва Арат Республиканы тургузар революцияны хүлээп алган, ооң Үндезин Хоойлузун бадылаан. Араттарның бот-догуннаан республиказын тургускан Тываның төөгүлүг, ыдыктыг булуңу Суг-Бажы, амгы Кочетов суур болуп турар. Моон эгелээш Тыва Арат Республика бурунгаар хөгжүлдени алган. 1921 чылда бот-догуннаан Тыва күрүнениң тургусканы тыва улустуң салым-чолунуң айтырыын шын шиитпирлээни ол болган.

Кочетов суур тургустунганындан бээр төөгүлүг узун, улуг оруктуу эрткен. Ол ам Тываның чаагайжыды туттунган, чурттакчы чоннуң ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургускан суур болу берген. Мында Соктай Оюн аттыг ортумак школа, Болдукпан Оюн аттыг Культура бажыңы, участок эмнелгези, уруглар сады, почта салбыры, тураскаал-музей комплекизи, магазиннер болгаш өске-даа албан черлери, хөй санныг чурталга бажыңнары бар. Тыва Арат Республиканың тургустунган төөгүлүг суурунда Бүгү-Тываның Тургузукчу Улуг Хуралының болуп эрткен бажыңны, С.К.Кочетовтуң партизан отрядының штавы турган бажыңы шаандагы турганы хевээр дерип кылган, Тываның, Таңды кожууннуң, Суг-Бажының эрткен төөгүзүн, амгы үезин көргүскен байлак экспонаттарлыг музей бар. Бо тураскаал-музей комплекизин Россияның, Тываның, даштыкы чурттарның бо суурга келген туристери улуг сонуургал-биле көрүп турар.

Суурнуң үндезилеп тургустунганының 100 чылын кочетовчулар белеткелдиг уткуп турарын суму чагыргазының даргазы Валерий Самбуу редакцияга дыңнаткан. Суурну чаагайжыткан, аалчыларны уткуп, хүлээп алырынга, байырлалга тураскааткан хемчеглер эрттиреринге белеткенген. Сумунуң чурттакчы чону төөгүлүг суурнуң 100 чылының байырлалын ажыл-ижинге багай эвес көргүзүглерлиг уткуп турарын суму даргазы база чугаалаан. Бо чылдың бирги чартыында эки көргүзүглерни малчыннар: Раиса Оюн, Саян Оюн, Виктор Оюн, сайгарлыкчылар: Алефтина Оюн, Марина Оюн болгаш өскелер-даа чедип алганнар.

Кочетов суурнуң тургустунганындан бээр 100 чылынга тураскааткан байырлал хемчеглери дүүн, август 12-де, болуп эрткен.

Ниитилел-политиктиг килдис.

«Тываның төөгүзү» деп номдан чурук. (Архив).

Кадык камгалал яамызы чаа сайыттыг болган

Тываның Баштыңы республиканың кадык камгалал сайыдынга Шолбан Ховалыгович Хопуяны томуйлаан чарлыкка атты салган. Август 10-да албан чериниң коллективи-биле ону таныштырган.

Сес ай бурунгаар 44 харлыг Ш.Х. Хопуя ТР-ниң башкарыкчы кадрлар курлавырының шилилгезин чедиишкинниг эрткен бооп турар.

Красноярскиде күрүнениң эмчи институдун 1991 чылда дооскаш, Кызылдың ийи дугаар божудулга бажыңының баазазынга акушерство болгаш гинекология талазы-биле интернатураны бедик деңнелге эрткен.

1992-96 чылдарда Кызыл хоорайның №1, №2 божудулга бажыңнарынга акушер-гинекологтап, республиканың төп кожуун эмнелгезинге, республиканың кызыгаарлаттынган харысалгалыг уруглар төвүнге ажылдап турган. Бо үеге чедир Кызылдың №1 божудулга бажыңын удуртуп турган. ТР-ниң Дээди Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады. 2008 чылда «Эмнелге черлериниң тергиин дээн удуртукчузу» деп номинацияның тиилекчизи болган.

ТР-ниң Баштыңы Кадык камгалал яамызының ажылчын хуралынга бо чылдың эрткен алды айының күзенчиг эвес чамдык көргүзүглерин айыткан. Чоннуң аразында чүрек аарыгларының хайыбиле чок болган кижилер 8,6% четкенин, бичии чаштарның өлүмү 13,7% болганын, бүдүн республикага иелер амы-тынындан чарылган 5 таварылганы болгаш оон-даа өске шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар бар болганындан республиканың кадык камгалал адырынга шыңгыы эде тургустуунуушкунның херегин болгаш ажылчорудулга бодамчалыг, ханы болгаш күштүг ажылдың негеттинип турарын дыңнаткан.

Шолбан Ховалыговичиниң ооң мурнунда ажылдап чораан черлеринге чедиишкиннери болгаш көргүзүглери бо-ла бүгү нарын айтырыгларны шиитпирлээринге идегелди берип турар.

Чаа сайыт Шолбан Хопуя аңаа ол хире улуг үүлени бүзүрээни дээш четтиргенин илередип, Тываның кадык камгалалының чорудуун экижидеринге бүгү күжүн үндүрерин аазаан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Ордени-биле Н.Ч. Сайбууну шаңнаарының дугайында

Иштики херектер органнарының албанынга хөй чылдарда төлептиг ажылы база республикага корумчурумну болгаш хоойлуну быжыглаарынга киирген салыышкыны дээш **Тыва Республиканың Ордени-биле** Тыва Республиканың Конституция судунда херектер эргелекчизи, иштики херектер албанының курлавырда подполковниги **Николай Чуглурович Сайбууну** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2009 чылдың август 4 № 177

Тыва Республиканың Кадык камгалал сайыды А.Д.Ооржактың бодунуң күзели-биле халашканының дугайында

1.2003 чылдың декабрь 31-де «Тыва Республиканың Чазааның дугайында» №95 Тыва Республиканың Конституциялыг хоойлузунуң 6 чүүлүнүң 4 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды **Александр Доткан-оолович Ооржактың** бодунуң күзели-биле халашканын хүлээп алыр.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болуп кирер.

Кызыл хоорай
2009 чылдың август 7 №179

Тыва Республиканың Кадык камгалал сайыдының дугайында

1.Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүң 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдынга **Шолбан Ховалыгович Хопуяны** томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2009 чылдың август 10 №180

РЕСПУБЛИКА ХҮНҮНГЕ БЕЛЕТКЕЛ

Август 15-те болур Республика Хүнүнүң кол болуушкунунуң бирээзи Тывага регионнар аразының «Тыва-экспо» ярмарказын эрттирери болур.

Орта киржири-биле Сибирь федералдыг округтуң регионнарындан 30 ажыг чагыг кирген дугайында республиканың эң кол күрүне байырлалынга сөөлгү белеткелдерниң чоруп турарын август 4-те чугаалашкан, байырлалды белеткээр болгаш эрттирер организастыг комитеттиң хуралынга дыңнаткан. Байырлалга тураскааткан хемчеглер эгелей берген. Библиотекаларда, музейлерде Тыва дугайында төөгүлүг материалдар, номнар, фото-чуруктар делгелгелери ажыттынган.

Республика Хүнүнүң байырлалы август 14-тен 16-га чедир болуп эртер. Бо хүннерде хоочуннарга тураскааткан хемчеглер, Чазак Даргазы Шолбан Кара-оолдуң студентилер-биле ужуражылгазы, концерттер, көдээ ажыл-агый продуктуларының ярмарказы, шыдыраа фестивалы, чадаг чарышка марафон, тыва хүреш маргылдаазы болур.

Бистиң корр.

Каа-Хем суурнуң муниципалдыг өнчүзүнде турар дараазында адресте: Тыва Республиканың Кызыл кожуунунуң Каа-Хем суурда, Светозар Докучиц кудумчузунда 50 чер участоктарынга электри хандырылгазының хуу төлевилелиниң талазы-биле «Тываэнерго» ААН-ниң электри четкилеринге кожарының технологиязы дээш төлевирниң хемчээлин бадылаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТАРИФТЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ АЛБАНЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2009 чылдың июль 9 №8 Кызыл хоорай

1995 чылдың апрель 14-те «Электри болгаш чылыг энергиязынга тарифтерни күрүнеден таарыштырарының дугайында» №41 Федералдыг хоойлуга, 2003 чылдың март 26-да «Электри энергетиказының дугайында» №35 Федералдыг хоойлуга, 2007 чылдың октябрь 23-те «Электри четкилеринге кожарының технологиязы дээш төлевирниң хемчээлин тодарадыр талазы-биле методиктиг айтыышкыннарны бадылаарының дугайында» №277-э/7 Российның Федералдыг тарифтер албанының дужаалынга дүүштүр болгаш 2009 чылдың июль 9-та №5 Тыва Республиканың тарифтер талазы-биле албанының баштаар чериниң протокол шиитпиринге үндезилеп, Тыва Республиканың тарифтер талазы-биле албанының **доктаадыры болза:**

1. Каа-Хем суурнуң муниципалдыг өнчүзүнде турар, дараазында адресте турар: Тыва Республиканың Кызыл кожууннуң Каа-Хем суурнуң, Светозар Докучиц кудумчузунда 340 кВт күштүг 3348762,50 рубль хемчээлге (немээн өртекке үндүрүглер чокка) 50 чер участоктарынга электри хандырылгазынга хуу төлевилелдиң талазы-биле «Тываэнерго» ААН-ниң электри четкилеринге кожарының технологиязы дээш төлевирни бадылаар.

Тыва Республиканың тарифтер талазы-биле албанның удуртукчузу Е.КАРАТАЕВА.

"Аялзы" көдээ ажыл-агый кооперативинде

«СЫЛДЫС-ШОКАР" – НААДЫМНЫҢ ЧЕМПИОНУ

Сүт-Хөлге болган Наадым байырлалының уксаалыг малдар делгелгезинге Бай-Тайга кожууннуң Шуй сумузундан чаш кулуну-биле катай «Сылдыс-Шокар» деп шолалыг тыва уксаалыг бени база организаторлар демдеглеп, шаңнап мактаан.

Ногаан шыкта оъттап турар арыг уксаалыг, шокар чылгы малды көөрге, чаражын канчаар! Авазының чанындан ыравас чаш кулунун кижи көргеш, ону мага хандыр чаптап магадаар боор чорду. Өртеп каан белерниң чанында оларны азырап турар чылгычы Орлан Очурович Будуй-оол-биле чугаалажыр аргалыг болдум:

— Арыг тыва уксаалыг «Сылдыс-Шокар» ам бо чылын 17 харлаан. Чанында кулун — ооң үш дугаар кулуну-дур. Дуу ындында турар чаш кулунчактыг бениң шолазын «Өле-Шокар» дээр, ол «Сылдыс-Шокарның» ийи дугаар төлү-дүр. Ынчап кээрге ооң чанында халып турар кулун ооң уйнуу бооп турар-дыр — дээш, Орлан Очурович хүлүмзүрүп кагды. Солун чугаа үезинде бистиң чанывыска аныяк херээжен кижи кылаштап кээрге, ол олче көрүнгеш: "Даргавыс бо-дур, ажыл-агыйывыстың дугайында Айлаңмаа Очуровна тодаргай кылдыр чугаалап берип болур" — диди.

Бүдүрүлгениң удуртукчузу, көдээ школаның башкызы Айлаңмаа Хертек.

Дуржулгалыг чылгычының кады төрээн кыс дуңмазы болур Айлаңмаа Очуровна Хертек Шуй ортумак школазының өөредилге талазы-биле эргелекчизи бооп ажылдап турар. Ол өөнүң ээзи-биле бир кыстыг, ийи оолдуг. Өг-бүле тутканындан бээр 12 чыл чеде бергеннер.

Аныяк башкы бодунуң идепкейлиг тура-соруу-биле кады төрээннери, кудалары-биле катай дугуржуп сүмелешкеш, эрткен чылын төрээн Шуй сумузунга "Аялзы" көдээ ажыл-агый бүдүрүлге кооперативин тургузуп алганнар. Ам бо үеде ында 10 кижи ажыл-биле хаара туттунган. Ажыл-агыйның ажылдап турар кол угланыышкыны – мал болгаш чер ажылы. Ниитизи-биле кооперативте 480 баш тыва өшкүлерни азырап турар. Айлаңмаа Очуровнаның адазы ооң мурнунда сарлык тудуп чораан болгаш, бо хүннерде ооң кылып турган ажыл-ижинден арткан сарлыктар-биле хайнакташтырган инектерни база азырап турарын аныяк удуртукчу чугаалады. Бүдүрүлгеде бир комбайн, трактор-биле малга немелде чем кылдыр ак-тараа, арбай, кызылтасты база тарып, ажаап ап турарын ол демдегледи.

"Бо 2009 чылды Аныяктар чылы кылдыр чарлааны черле шын шиитпир деп санап, ону деткиирдир мен. Ажылгыр, кежээ аныяктарны бо үеде амдыгааштан эгелеп деткивес болза, келир үеде малды кым азыраарыл? Чазак-чагырга бисти деткип, бисти үнелеп турар апарганы эки-дир, төптен чоруткан акша-хөреңги-биле дузаны чөптүг үлеп бээр чүве болза, аныяктарның ажылдаар тура-соруу көдүрлүп, сайзырал-хөгжүлдеже чүткүлү улам көдүрлүр дээрзи чугаажок — деп, Айлаңмаа Очуровна демдеглеп, — Школада башкылавышаан, өөредилге талазы-биле эргелекчи боор база ажылдап турар кижи мен, кылыр ажыл-ла хөй. Дээди эртемниг, даргалар-биле дыл-домак тудуп шыдаар боорумга, кады төрээннерим мени кооперативтиң даргазы кылдыр соңгуп алган, мен бодум оларның ажылдаар изиг күзелин деткип, уштап-баштап, бүгү ажылды боттандырары-биле карак кызыл ажылдаар мен" – дигеш, аныяк башкы болгаш удуртукчу ие кижи мал делгелгезиниң түңнелдерин дыңнаары-биле индир чанынче чорупту.

Дуржулгалыг чылгычы Орлан Будуй-оол аъттарының чанында.

Ол хүн Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы Сүт-Хөлге болган Наадымның республика чергелиг мал делгелгезинге "Аялзы" КАБК-ның киириштирген «Сылдыс-Шокар» деп шолалыг безинге "2009 чылдың мал делгелгезиниң эң тергиин бези" деп чемпион атты бергеш, хүндүлел бижик болгаш акша-биле шаңнаан. Улуг байырлалга чедиишкинниг киришкеш, дээди шаңналды алыры ындыг амыр эвес дээрзи билдингир. Эр хейлер!

Карим МОНГУШ.

Чуруктарны автор тырттырган.

Кызыл хоорайның 95 чылынга

ТӨӨГҮЛҮГ НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС

2009 чыл — Тыва Республикада төөгүлүг болуушкуннарның капсырлашкан чылы. Национал музей 80, Кызыл хоорай 95 харлап турар. Ол ышкаш бо чылды Аныяктар чылы кылдыр чарлаан.

Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайның 95 чыл иштинде эрткен төөгүзү солун. XX вектиң эгезинде, барык-ла 100 чыл бурунгаар, Кызыл хоорайның амгы турар чери чылгы, хой-өшкү одары чер турган. Улуг-Хемниң эриктерин дургаар терек, чодураа, хадыңнар дуй алы берген база чамдык черлеринге тулааланчак шынаалар ногаарарып чыткылаан. Оларның эриктеринге тулаа куштары чыглып, уяларын тудуп турган.

Донмас-Суг ынчаар каш өглер турган болгаш ийи бажың турган, оларның бирээзин Урзумбай деп бай садыгжы ээлеп чурттап орган. Ол орус болгаш кыдат садыгжылар-биле садыглажылга ажылын чорудуп, тус черниң чурттакчыларындан өлүк-кешти хүлээп ап турган.

Бир солун чүүл Улуг-Хемниң ол-бо эриктериниң шала таскалак черлеринге үжен хире базырыктарның оруннары иле көстүп чыткылааны болур. Оларның амгы үеде шинчилеттинмейн, билдинмес болуп артып калганы хомуданчыг. Кажан-бир шагда Кызыл хоорайның амгы турар черинге база бир солун төөгүлүг ада-өгбелеривис чурттап турганының херечизи ол боop чадапчок.

Ийи хемниң белдирлешкен черинин чоок-кавызы одар-белчиир талазы-биле байлак чер турган. Ынчангаш Салчактар кожууну биле Оюннар кожуунунуң мал-маган одарладыр хунааштыг чери турган деп улуг назылыг кижилерниң сактыышкыннары бадыткап турар.

1903 чылда Тывага Черневич деп бай кижи көжүп келгеш, Улуг-Хемниң эриинде Кара-Дыт деп черни эжелей чурттай берген. Ол мал-маган азырап, чоорту алдын тывар ажылче шилчээн. Черневич ийи хемниң белдирлешкен черин база хуужудуп алыксап турган.

1914 чылда Тыва Хаанныг Россияның составынче протекторат кылдыр кирген болгаш, Урянхай край апарган. Ынчан Россияның Хаанныг чазааның төлээзи болур Владимир Габаев деп кижиге Урянхай крайның төвүн тудар кылдыр даалга берген. Ол Тывага келгеш, Каа-Хем биле Бии-Хемниң белдирлешкен черин чарашсынып көргеш, төп хоорайның турар чери ол кылдыр шилээш, бодунуң күзели-биле Белоцарск деп адаан. Владимир Габаев — чеже-даа Хаанныг чазактың төлээзи болза, Тываның төөгүзүнге улуг рольду ойнаан кижилерниң бирээзи.

Тывага болуп турган төөгүлүг болуушкуннар хоорайның төөгүзү-биле сырый харылзаалыг. 20 вектиң эгезинде Россияга болган революцияның чалгыы Тывага кээп, Кызыл шеригниң актарга удур 1919 чылда болган тулчуушкуну «Белоцарскиге тулчуушкун» деп ат-биле төөгүде кирген. Бо тулчуушкунга маадырлыы-биле өлген кызыл-шериглерге Улуг-Хемниң эриинде тураскаалды тургузуп каан.

1930-40 чылдарның репрессия чылдары база-ла Кызыл хоорайның төөгүзү-биле сырый харылзаалыг болган. Актыг черге шииттирген кижилерни бажыңнап турган кара-бажыңның турган орансавазында амгы үеде Репрессия музейи турар.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында фронтуга дузаламчыны Кызыл хоорайга чыггаш, фронтуже чорудуп турган. Эки турачыларны болгаш дайынчыларны база-ла Кызылдан үдээн. Ол бүгү төөгүнү херечилеп турар тураскаалдар — хоорайывыстың каастакчылары.

Хоорайны каастап кылырынга скульптор, Россияның алдарлыг чурукчузу Товарищтай Чадамбаевич Ондарның киирген үлүг-хуузу улуг. Ол «Кадарчы» деп тураскаалды, С.К.Токаның хөрек тураскаалын, Совет Эвилелиниң Маадырлары Т.Б.Кечил-оолга, Х.Н. Чүргүй-оолга, М.Бухтуевке тураскаалдарны база Репрессия музейиниң чанында «Дужүп бербээн» деп тураскаалды кылган.

Хоорайның каас-чараш арны болуп турар чери — Арат шөлү. Ында фонтан шөлдү бир онза хевир киирип турар. Ону 1984 чылда даш-чонар шеверлер Д.Тойбу-Хаа, Б.Байынды кылгаш, Тываның Күрүне шаңналының лауреаттары болган.

Тыва Республиканы Азияның төвү деп айтып турар тураскаал Улуг-Хемниң кыдыында онзаланып көстүр. Ырак-чооктан келген аалчыларывыс база хоорайның чурттакчы чону ол тураскаалдың чанынга дыштанырынга ынак. Тураскаалдың амгы хевириниң эскиз-чуруун 1964 чылда чурукчу Василий Демин чураан. Ол чурук-биле тураскаалды кылган. Ооң мурнунда чылдарда обелиск-тураскаалдың орнунга ыяш тураскаал турган.

Найысылалда чаа-чаа чуртталга бажыңнары болгаш организация бажыңнары немежип турар. Олар хоорайны каас-шиник хевир киирип, девискээр шөлүн база улгаттырып чоруп орар. Кочетов кудумчузун Национал музейиниң бажыңы биле Арбитраж судунуң бажыңы каастап турар. Красноармейская кудумчузунда Пенсия фондузунуң чараш-чаагай бажыңы туттунган. Кызыл хоорайның база бир солун болуушкуну — «Сүбедей» спортчу комплекстиң ажыттынганы.

Хоорайның бир дугаар туттунган бажыңнары ону ам-даа кааставышаан, ооң төөгүзүн сагындырып, бадыткап турар. Эрик кыдыында Кызыл партизаннар кудумчузунда 38 дугаар бажың бар. Ол 1914 чылда туттунган. Амгы үеде хүндүлүг аалчыларны хүлээр «Аалчы бажыңы». 1914 чылда туттунган бажыңнарга ол-ла кудумчуда 33 дугаар бажың хамааржыр. Амгы үеде «Хан солуштур кудар станция» ажылдап турар. Ленин кудумчузунда 20 дугаар бажың бар. Ол база 1914 чылда туттунган. Бажыңның бир талакы ханазында калбак ыяшта орус дылда «Этот дом построен в 1914 году. Охраняется государством как памятник деревянного зодчества г.Кызыла, бывшего Хем-Белдира, Белоцарска» деп бижээн.

Кызыл хоорайда бажың бүрүзү боду төөгүлүг дээр болза, чазыг болбас. Хоорайның ол бүгү төөгүзүн Национал музей шыгжаан.

Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайның юбилейин музей утпайн, ооң солун төөгүзүн аалчыларынга таныштырары-биле делгелгени белеткей берген.

Лидия БАЗЫР,
Национал музейиниң ажылдакчызы.

Республика Хүнүнге

ТӨЛҮ ДЕГ ЭРГИМ...

Барыын-Хемчик кожуунда даг-дүгү-биле байлак Кара-Дашка Бүгү-эвилелдиң комсомолчу тудуун чарлаан соонда, карак чивеш үениң иштинде Тудугжулар сууру биле Постоянный суур туттунгаш, Ак-Довурак хоорай өзүп сайзыраан. Күчүлүг «Тыва даг-дүгү» комбинады бүгү ССРЭ-ге диңмиреп турар үеде, аныяк хоорайга чүгле ортумак школалар эвес, а училищелер арбыны-биле ажыттынып эгелээн.

Ам ат-сураа билдингир апарган Кызылдың медицина училищези безин Ак-Довуракка турду. Сайгылгааннары чайынналган хоорайга ам найысылал Кызылда дег, хөй янзы маршруттарлыг автобустар аргыжып ак-довуракчыларны аргыштырып турган. Ак-Довуракта профессионал-техниктиг училищени та чеже кижи дооскан. Даг техникумунуң кежээки салбыры база ажылдап турган, ону база-ла хөй янзы мергежилдиг дагжылар дооскан. Ам бо хүннерде Ак-Довурактың педагогика училищези өөредилге, уран чүүл, спорт талазы-биле хоорайның адын төлептии-биле эдилеп, көскү чедиишкиннерни чедип ап турар. Ооң чажыды чүдел дээрзин маңаа тодаргайлаксадым.

Эрткен чүс чылдың тозан чылдарының эгези бүгү чуртка улуг сандараашкыннарның үези боор артканын билир бис. Күчү-күштүг «Тыва даг-дүгү» комбинадының безин дөзү божаңайнып, ажылчыннары ай-айы-биле акша-шалың чок артып турган. Хоорайның чурттакчыларының чаңгыс-ла «чемгерикчизи» — ажыл берикчизи бо улуг бүдүрүлге буурап эгелээрге, ажылчыннар ол-бо организацияларже тарап, амыдырап-чурттаарының аргазын дилеп, тып чадап турар үеде, 1990 чылдың сентябрь 1-де, Кызылдың педагогика училищезиниң Ак-Довуракта салбыры ажыттынган. Ооң директорунга хоочун башкы, дуржулгалыг удуртукчу, билдингир спортчу Чамыяң Быйымбаевич Ондарны томуйлаан.

Кежээки школа турган эрги бичии бажыңга училище ажылын эгелээн. Кандыг-даа улуг ажыл-херекти эгелээри амыр эвес болгай, шиитпирлээр айтырыглар-ла хөй: кадрларны четчелээри, чогаадыкчы коллективтиң быжыг өзээн тургузары, сургуулдарны эвилелдээри, өөредилге дериг-херекселдерин тыптынары, өөренирннге таарымчалыг байдалды тургузуп, септелге ажылдарын чорудары...

Улус өөредилгезиниң шугумунга Ч.Б.Ондар ниитизи-биле 43 чыл дургузунда ажылдап келген. Башкылап, өөредилге эргелекчилеп, директорлап, өөредилге килдизиниң эргелекчизинге хөй чылдарда ажылдап келген байлак арга-дуржулгазы эвес болза, куп-куруг черге педагогика училищезин ол тургузуп шыдавас-даа турган. Кижилер-биле ажылдап өөренген, оларны эки ажыл-херектерже углап-баштап чаңчыккан, арга-дуржулгазы четчир, идепкейжи, хөй-ниитичи чоруу-биле ол коллективти каттыштырып, ооң быжыг өзээн тургузуп шыдаан.

Дөртен чылдарның дургузунда башкы чеже өөреникчилерни доострубаан дээр. Оларның арзында башкызының оруун истеп, өөредилге болгаш спорт талазы-биле мергежилди шилип алгаш, дээди эртемни чедип алган чедиишкинниг ажылдап чоруурлары кайы хөй. Сөөлүнде барып олар башкызының коллегалары, деткикчилери, сүмелекчилери болган. Оларның арзында ат-алдары республикага билдингир, хүндүткелдиг кижилер хөй. Ол дээрге сайыт чораан, ам ТР-ниң Улуг Хуралының депутады Сергей Ынаажыкович Ооржак, ТКУ-нуң ректору, биология эртемнериниң доктору Сергей Октяевич Ондар, эртемденнер Любовь Сарыг-Кидисовна Анай-оол, сайыттап чораан Шолбан Сарыг-Кидисович Куулар, ТКУ-нуң башкызы, педагогика эртемнериниң кандидады Григорий Дүрбүүевич Сарыглар, ТР-ниң саң-хөө ажылдакчызы Николай Монгуш болгаш оон-даа өскелер-дир.

Ч.Б.Ондар идепкейжи, хөй-ниитичи чоруу-биле хөйнүң хүндүткелин чаалап ап келген. Барыын-Хемчик район Совединиң депутадынга соңгуттуруп, 1981-1991 чылдарда соңгукчуларының чагыгларын ак сеткилдии-биле күүседип келген: Бижиктиг-Хая, Хөнделең, Дөң-Терезин суурларга чаа школаларны, Эрги-Барлыкка интернатты, Кызыл-Мажалыкка спорт школазын туттурарынга үлүүн каткан. Ак-Довурак хоорайның чаа школаларын башкы кадрлар-биле четчелээринге улуг үлүг-хуузун киириштирген.

Чаа ажыттынган педагогика училищези удатпаан чок бут кырынга быжыгып, өзүп хөгжээн. Эгезинде чүгле школа назы четпээн албан черлеринге кадрлар белеткеп турган болза (ниитизи-биле 200 хире кижизидикчи башкыларны училище дооступган), чоорту күш-культура, хөгжүм, күш-ажыл башкыларын белеткеп турар апарган. Училищениң баштайгы хүннеринден эгелеп кады ажылдап эгелээн коллегалары – баштайгы өөредилге эргелекчизи Валентина Иргитовна Монгушка, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Сарыглар Саятыевна Тамдын-оолга, чурук башкызы, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Биче-оол Салчакович Майныга, хөгжүм башкызы Дөңгүр-оол Коңзай-оолович Ховалыгга, философия башкызы Галина Федоровна Жуковскаяга болгаш өскелерге-даа деткимче-дузазы, ак сеткилдиг күш-ажылы дээш, директор башкы өөрүп четтиргенин илередип, эптиг үеде-ле оларының адын салаа базып санап орар. Чамдык доозукчулары ам башкылары-биле кады төрээн училищезинде башкылап турар. Бо бүгү дээрге дагдыныкчы хүлээлгезин директор эки күүседип келгениниң бадыткалы-дыр.

Школачы, студент чылдарындан-на Чамыян Ондар спортка хандыкшылдыг болгаш, школазының, институдунуң чыынды командаларының кежигүнү болуп турган. Боду спорттуң бүгү адырларынга сонуургалдыг болгаш өөреникчилерин, сургуулдарын спортка ынак болурунга бүгү назынында кижизидип келген. Ынчангаш ол кайгамчык «аарыкчы», спортчуларын тиилелгеге чедирип билир тренер. Директорунуң шыңгыы кичээнгейиниң болгаш негелдезиниң ачызында училищениң сургуулдары шыдыраа талазы-биле республика чемпионнары болган. Хоккей, бут бөмбүү, хостуг хүреш, дзюдо, самбо, чадаг чарышка маргылдааларга ооң сургуулдары хоорайның адын төлептии-биле камгалап турар. Амгы сургуулдарының болгаш доозукчуларының арзында чемпионнар-ла хөй. Тываның баштайгы Президентизиниң кубогу дээш волейболга республика чергелиг бирги маргылдаага Ак-Довурактың башкы училищезиниң оолдар командазы үшкү черни алган, оон бээр чылдың-на шаңналдыг черлерни ээлээр командаларның санынче кирип турар. Аян Ховалыг — республиканың бокска, кикбоксингиге каш дакпыр чемпион, Мерген Хомушку — тыва хүрешке каш дакпыр чемпион, Мөңгүн Иргит хостуг хүрешке, Билзиймаа Ооржак самбога, Ооржак Азияна хостуг хүрешке, Дуюг Кунзук 2005 чылда республика Наадымының марафонунга чемпионнаан. Оларның үлегерин эдерип, училищениң спортчу адын бедии-биле тудуп турар сургуулдарынга башкы чоргаарланыр.

Уран чүүл талазы-биле училищениң чедиишкиннери спортчуларныындан чыда кагбас. Оларның арзында чүгле Тывада эвес, даштыкыга безин ат-сураа билдингир апарып, Япония, Таиланд четкен хөгжүмчү Мерген Чаян-Хөөге училище онза чоргаарланыр. Улуг Тиилелгениң 60 чылынга тураскааткан республика чергелиг мөөрейге Ак-Довурактың педагогика училищезиниң коллективи ийиги черни ээлээн. Аас чогаал мөөрейлеринге Гран-при шаңналдарын чаалап ап келген Андриан Өпей, хөгжүмчүлер Хорагай Ооржак, Аяна Калдар-оол, Лилия Ярына, Азиана Өпей олар — училищениң төөгүзүнге артар бот-тывынгыр артистер-дир. Училищениң хөөмейжилер база эстрада бөлүү республика чергелиг мөөрейлерге доктаамал шаңналдыг черлерни ээлеп турар.

Училищениң ажыттынган хүнүнден эгелээш, бөгүнге чедир ооң директору, дуржулгалыг удуртукчу, РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергиини, ТР-ниң күш-культуразының тергиини Чамыян Быйымбаевич Ондарның «төлү» болган бо өөредилге чери республиканың хөгжүлдезинге моон соңгаар-даа үлүг-хуузун төлептии-биле киирер дээрзинге чигзиниг чок.

Светлана БАЛЧЫР.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ПАЛАТАЗЫНЫҢ ИЙИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ 2008 ЧЫЛДЫҢ СЕНТЯБРЬ АЙДАН 2009 ЧЫЛДЫҢ ИЮЛЬ АЙГА ЧЕДИР АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА ИНФОРМАЦИЯ

Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы бодунуң ажылынга кол кичээнгейни хоойлужудулга ажыл-чорудулгазынче угландырган, оларны Россия Федерациязының Президентизиниң Россия Федерациязының Федералдыг Хуралынга Айыткалының болгаш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Тыва Республиканың Улуг Хуралынга (парламентизинге) Айыткалының стратегтиг угланыышкыннары-биле холбаштырып турар.

Төлээлекчилер палатазының ажылының кол угланыышкыннары болза, чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидер талазы-биле чугула сорулгаларны боттандырарынга хоойлужудулга баазазын тургузары болур.

2008 чылдың октябрьдан 2009 чылдың июльге чедир **10 хуралды эрттирген** (эрттирген хүннери: 2008.10.24, 2008.11.24, 2008.12.04, 2008.12.09, 2008.12.26, 2008.12.31, 2009.03.05, 2009.04.21, 2009.05.20, 2009.07.02).

2008 чылдың сентябрь айдан 2009 чылдың июль айга чедир Тыва Республиканың **148** хоойлузун чугаалажып көрген. Оларның иштинде Тыва Республиканың конституция хоойлулары 8; Төлээлекчилер палатазынга Тыва Республиканың 75 хоойлузун чугаалажып көрген болгаш чүүлдүгзүнүп көрген. Айыткан үеде Төлээлекчилер палатазы **5 хоойлуну чүүлдүгзүнүп көөрүнден ойталаан,** чөпшээрежилге комиссияларын тургускан.

Төлээлекчилер палатазының комитеттеринге 69 Тыва Республиканың хоойлуларын чугаалажып көргеш, палатаның хуралынга чугаалажыры-биле киирбейн, Тыва Республиканың Чазак Даргазы ат салыры-биле чоруткан.

Россия Федерациязының Конституциязынга 2 эдилге киирер дугайында Россия Федерациязының хоойлуларын деткээн.

Оон аңгыда: Тыва Республиканың Конституциязының 105 чүүлүнүң 2 кезээнге үндезилээш, «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузу күжүн чидиргенин үнелээр дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун 2008 чылдың декабрь 31-де Төлээлекчилер хуралынга көөрү-биле киирбейн, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы ат салыры-биле чоруткан.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге кол рольдуг Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының чүүлдүгзүнүп көргени Тыва Республиканың хоойлуларының даңзызы:

«2008 чылда Тыва Республиканың бюджединиң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында» 2008 чылдың 11.26 УХ-II №891 Тыва Республиканың Хоойлузу.

«Транспорт үндүрүүнүң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 6 чүүлүнге өскерилгелер киирер дугайында» 2008 чылдың 11.26 УХ-II № 1091 Тыва Республиканың Хоойлузу.

«Тыва Республиканың девискээринге патентиге үндезилээш, хуу сайгарлыкчыларга үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системазын ажыглаар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында» 2008 чылдың 11.26. УХ-II №1097 Тыва Республиканың Хоойлузу.

«Тыва Республиканың тус чер бюджеттеринге үндүрүг чурумунуң тускай көрдүнген регион үндүрүглеринден болгаш үндүрүглерден тыртарының нормаларының дугайында» 2008 чылдың 11.26 УХ-II №1093 Тыва Республиканың Хоойлузу.

«2009 чылда болгаш 2010 болгаш 2011 чылдарның планныг үезинде Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу.

«Тыва Республиканың девискээринге патентиге үндезилээш, хуу сайгарлыкчыларга үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системазын ажыглаар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 2 чүүлүнге өскерилгелер киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу.

«Чер дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң 13 чүүлүнге өскерилгелер киирер дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузу.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы биле Хоойлужудулга палатазының каттышкан 3 хуралын эрттирген:

1) 2009 чылдың май 20-де каттышкан хуралга «Политиктиг репрессияларга кограаш, агарганнарның эргелерин катап тургузар талазы-биле республика комиссиязының составының дугайында» Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының №422/1473 каттышкан доктаалын хүлээп алган.

2009 чылдың июнь 8-те Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийи палатазының каттышкан хуралы уламчылаан, аңаа «Л.Б. Нарусованы Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүнге —Тыва Республиканың Улуг Хуралындан төлээзинге соңгуур дугайында» Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының №243/1477 каттышкан доктаалын хүлээп алган.

2)2009 чылдың июнь 9-та Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Тыва Республиканың Улуг Хуралынга Айыткалының талазы-биле хуралдаан.

3)2009 чылдың июль 2-де «Тыва Республиканың Улуг Хуралының банкыларда турар агар саннарынга акша хөреңгилерни салыр, чарыгдаар эргелерни бээр болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының агар санын башкарар дугайында» айтырыгны чугаалашкан.

Төлээлекчилер палатазы хоойлу саналдаар инициатива үндүрген: (1 хоойлу төлевилелин ажылдап кылган).

2009 чылдың март 5-те хоойлу саналдаар инициатива-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга «Тыва Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнге өскерилгелер киирер дугайында» конститция хоойлузунуң төлевилелин ажылдап кылган, ТР-ниң УХ-ниң ХП-ге чугаалажып көөрү-биле хоойлу төлевилелин 2009.03.10-да киирген.

Төлээлекчилер палатазынга кадрлар айтырыгларын көрген болгаш орта хамаарыштыр Төлээлекчилер палатазы чогуур доктаалдарны хүлээп алган:

— Улуг-Хем кожууннуң суд участогунуң эптештирилге судьязының албан-дужаалынга **Ч.Н.Биче-оолду** томуйлаан. (Төлээлекчилер палатазының 2008 ч. 12.04-те №353 Тп-II доктаалы);

— Кызыл кожууннуң конкурс комиссиязының кежигүннеринге **А.М.Монгалды, А.И.Очурну, Ш.Х.Онгулданы** томуйлаан. (Төлээлекчилер палатазының 2008 ч. 12.26-да №363 Тп-II доктаалы);

— Сүт-Хөл кожууннуң конкурс комиссиязының кежигүннеринге **Ш.Ч.Монгушту, Н.Х.Кууларны, С.В.Чымбаны** томуйлаан. (Төлээлекчилер палатазының 2008 ч.12.26-да № 364 Тп-II доктаалы);

— Кызыл кожууннуң конкурс комиссиязының кежигүннеринге **А.М.Монгалды, А.И.Очурну, Ш.Х.Онгулданы** томуйлаан. (Төлээлекчилер палатазының 2009 ч.03.05-те №376 Тп-II доктаалы);

— Барыын-Хемчик кожууннуң суд участогунуң эптештирилге судьязынга **А.Д.Сарыгларны** томуйлаан. (Төлээлекчилер палатазының 2009 ч.03.05-те №377 Тп-II доктаалы);

— Бай-Тайга кожууннуң суд участогунуң эптештирилге судьязынга **Э.В.Негейни** томуйлаан. (Төлээлекчилер палатазының 2009 ч.03.05-те №378 Тп-II доктаалы);

— Тыва Республиканың квалификациялыг судьялар коллегиязының кежигүннеринге — хөй-ниитиниң төлээлеринге **Е.А. Чернов** болгаш **Ч.Т.Донгак** томуйлаткан. (Төлээлекчилер палатазының 2009 ч.04.21-де №406 Тп-II доктаалы);

— Тере-Хөл кожууннуң конкурс комиссиязының кежигүннеринге **Ш.Ч.Монгушту, Р.С.Мунзукту, С.С.Күжүгетти** томуйлаан. (Төлээлекчилер палатазының 2009 ч.05.20-де №420 Тп-II доктаалы);

— Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазының оралакчызынга **С.Д.Тыт-оолду** томуйлаан. (Төлээлекчилер палатазының 2009 ч.07.02-де №432 Тп-II доктаалы).

Төлээлекчилер палатазының комитеттери «төгерик столдарны» эрттирген

Социал политика талазы-биле комитет:

1) «Социал-психология инвалидтериниң кадыын экижидер талазы-биле Каа-Хем кожууннуң социал камгалал төвүнүң ажылының дугайында» темага «төгерик стол» үнүүшкүннүг хуралдың рекомендациязының күүселдезиниң чоруп турарының дугайында» калбак хурал. Улуг Хуралдың биче хуралдаар залынга 2008 чылдың сентябрь 25-те болган.

Калбак хуралдың дугайында телесюжетти «Тыва» болгаш «Новый век» телеканалдарга 2008ч.09.25-те көргүскен.

2)Тыва Республиканың девискээринге социал аарыгларны чок кылыр болгаш оларның нептерээрин болдурбас талазы-биле хемчеглер дугайында» «төгерик столду» Улуг Хуралдың биче залынга 2009 чылдың апрель 10-да эрттирген.

«Төгерик столдуң» ажылының дугайында телесюжет «Тыва» телеканалдың эфиринге 2009 чылдың апрель 10-да үнген. Рекомендация пакедин хүлээп алган болгаш тараткан.

3) «Чурттуң дээди өөредилге черлеринге кадрлар белеткелиниң чоруп турарының дугайында» Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының киржилгези-биле комитеттиң калбак хуралын Тыва Республиканың Улуг Хуралынга 2009 чылдың июнь 1-де эрттирген.

Тус чер бот-башкарылга айтырыгларының талазы-биле комитет:

1)«Муниципалдыг тургузугларның саң-хөө хандырылгазының айтырыглары болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының ажыктыын бедидериниң үндезининге оларны шиитпирлээриниң оруктары» деп темага үнүүшкүннүг хуралды Бай-Тайга кожууннуң Тээли суурга 2008 чылдың ноябрь 13-те эрттирген.

Бо хурал дугайында телесюжет «Тыва» телеканалга 2008 чылдың ноябрь 15-те үнген.

2) «Муниципалдыг тургузугларның саң-хөө хандырылгазының айтырыглары болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының ажыктыын бедидериниң үндезининге оларны шиитпирлээриниң оруктары» деп темага семинар-чөвүлел хуралды 2008 чылдың ноябрь 5-те Өвүр кожууннуң Хандагайты суурга эрттирген.

Рекомендацияларны Тыва Республиканың Чазаанче, Тыва Республиканың өске-даа күүсекчи эрге-чагырга органнарынче, тус чер бот-башкарылга органнарынче тараткан, массалыг информация чепсектеринге чырыткан.

Хөй-ниитиниң айыыл чок чорууну, корум-чурумнуң болгаш кызыгаар чоогунуң айтырыгларының талазы-биле комитет:

1) «Наркотиктиг херекселдер болгаш психотроптуг бүдүмелдер дугайында» Федералдыг хоойлуну күүседир талазы-биле Чаа-Хөл кожууннуң чагыргазының ап турар хемчеглериниң дугайында» темага «төгерик столду» Чаа-Хөл кожууннуң Чаа-Хөл суурга 2008 чылдың октябрь 22-де эрттирген.

«Төгерик столдуң» ажылының дугайында телесюжет «Тыва» телеканалга 2008 чылдың октябрь 24-те үнген.

2) «Бии-Хем кожууннуң муниципалдыг тургузуунуң Төлээлекчилер хуралының 2008 чылдың июль 31-де Россия Федерациязының Президентизиниң бадылааны коррупцияга удур Национал планын боттандырар талазы-биле ап турар хемчеглериниң дугайында» деп темага ажылчын хурал Бии-Хем кожууннуң Туран хоорайга 2008 чылдың декабрь 11-де болуп эрткен.

Хуралдың ажылының дугайында телесюжет «Тыва» телеканалга 2008 чылдың декабрь 16-да үнген.

3) «Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының Россия Федерациязының Президентизиниң бадылааны коррупцияга удур Национал планын боттандырар талазы-биле ап турар хемчеглериниң дугайында» комитеттиң хуралы 2009 чылдың май 7-де Кызылга Улуг Хуралдың биче залынга болуп эрткен.

Хуралдың түңнелдериниң талазы-биле чамдык рекомендацияларны хүлээп алган. Хуралдың ажылының дугайында телесюжет «Тыва» телеканалга 2009 чылдың май 13-те эфирге үнген.

4) «Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннарның, Ак-Довурак хоорайның Төлээлекчилер хуралдарының Россия Федерациязының Президентизиниң бадылааны коррупцияга удур Национал планын боттандырар талазы-биле ап турар хемчеглериниң дугайында» комитеттиң хуралы 2009 чылдың февраль 18-те Ак-Довурак хоорайга болуп эрткен.

Ооң дугайында телесюжет «Тыва» телеканалга 2009 чылдың февраль 20-де үнген.

Өнчү, экономиктиг политика болгаш сайгарлыкчы чорук айтырыгларының талазы-биле комитет:

1) «Чеди-Хөл кожуунда биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту хөгжүдер талазы-биле ап турар хемчеглериниң дугайында» темага «төгерик столду» 2009 чылдың июнь 26-да Хову-Аксы суурга эрттирген. Түңнелинде чамдык рекомендацияларны хүлээп алган.

«Төгерик столдуң» ажылының дугайында телесюжет «Тыва» телеканалга 2009 чылдың июнь 29-та үнген.

2)Тыва Республиканың Экономика яамызы-биле комитеттиң кады ажылының түңнелдериниң талазы-биле Тыва Республиканың экономиказында болгаш социал адырында байдал дугайында оперативтиг информацияны ай санында Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелинге киирип турар.

Бюджет болгаш үндүрүглер талазы-биле комитет:

1)2009 чылдың июнь 5-те комитет даргазы А.А. Мистровтуң удуртулгазы-биле Төлээлекчилер палатазының депутаттары Чагытай хөлде уругларның кадыкшылга лагериниң чайгы уруглар дыштаныр сезонга белеткелин хынап көөр сорулга-биле үнүүшкүнну Таңды кожуунга кылган.

Агроүлетпүр комплекизиниң, чер хамаарылгазының, бойдус ажыглалының болгаш экология талазы-биле комитет:

1)2009 чылдың июль 1-де комитет даргазы Ю.Д.Тыт-оолдуң удуртулгазы-биле Төлээлекчилер палатазының депутаттары ажылагыйының чоруп турары-биле таныжар сорулга-биле «Куш фабриказы «Енисейская» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинче болгаш «Чагытай» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинче үнүүшкүнну кылган.

Өске-даа айтырыглар:

Ол ышкаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы 24 доктаалды хүлээп алган.

«Тыва Республиканың ниити билиг школаларынга Парламент кичээлдерин эрттирер дугайында» Төлээлекчилер палатазының 2008 чылдың октябрь 24-те хүлээп алган №330 доктаалын боттандырар сорулга-биле Төлээлекчилер палатазының депутаттары Тыва Республиканың ниити билиглер школаларынга декабрь 12-де болгаш ооң соонда хүннерде «Хоойлуну канчаар кылып турарыл» деп темага Парламент кичээлдерин эрттирген. Депутаттар боттарының соңгулдалар округтарынга өөреникчилерге Тыва Республиканың хоойлуларын хүлээп ап турарының чорудулгазы-биле таныштырган. Парламент кичээлдерин Россия Федерациязының Конституциязының 15 чылы-биле холбаштыр эрттирген, ооң сорулгазы болза:

1) өөреникчилерниң политиктиг культура-

зын болгаш идепкейлиг хамааты туружун хевирлээринге дузалаары;

2) республиканың хоойлужудулга (төлээлекчи) эрге-чагыргазының ажыл-чорудулгазын өөреникчилерге таныштырары;

3) парламент тематиказынга хөй-ниитиниң кичээнгейин хаара тудары.

Парламент кичээлдериниң хемчээли-биле Тыва Республиканың ниити билиглер школаларының өөреникчилериниң ортузунга чуруктар, чогаадыглар—эссе, хоойлу төлевилели ажылдап кылыр талазы-биле чогаадыкчы ажылдар республика конкурузун эрттирген. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазының оралакчызы Н.С.Германованың удуртулгазы-биле чогаадыкчы бөлүк парламент кичээлдерин эрттирериниң методиктиг рекомендациязын ажылдап кылган. Ниитизи-биле 200 ажыг ажылды көрген, ооң иштинде 130 чурук бар. 45 ажыл конкурстуң шаңналдарын алган, ооң иштинде 3 хоойлу төлевилели, 8 эң эки чогаадыг, 34 чурук бар. Конкурстуң түңнелдерин Тыва Республиканың Конституциязының хүнү 2009 чылдың май 6-да үндүрген. Конкурстуң тиилекчилерин дипломнар, өртектиг белектер-биле шаңнаан. Делегейниң Уруглар камгалалының хүнү—июнь 1-де ТР-ниң Улуг Хуралының бажыңының чанынга өөреникчилерниң чуруктарының делгелгезин организастаан.

Төлээлекчилер палатазы Россия Федерациязының өске субъектилериниң **30 чагаа-бижиктерин болгаш хоойлулар саналдаар инициативазын** көрген болгаш деткээн.

Оон аңгыда:

1)Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Х.Д. Монгуштуң эгелээшкини болгаш удуртулгазы-биле 2008 чылдың сентябрь 15-те Улуг Хуралдың биче залынга «Чок болган кижини тыва чаңчыл езугаар соңгу йөрээлин азы орнукшударының езулалын эрттирер чурумну ажылдап кылыр дугайында» айтырыгны чугаалашкан хуралды эрттирген. Тыва Республиканың Камбы-ламазы А.Ш.Сат баштаан Тыва Республиканың Камбы-лама эргелелиниң ламалары, төөгү эртемнериниң доктору, Тываның хамнарының бүгү назынында Президентизи, Нью-Йорктуң Эртемнер академиязының кежигүнү, хамнаашкынны шинчилээриниң америк фондузунуң «Хамнаашкынның дириг эртинези» К-Л.Б. Монгуш болгаш хамнар ниитилелдериниң төлээлери, Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң эртем ажылдакчызы М.Б. Кунгаа, Төлээлекчилер палатазының депутаттары болгаш Төлээлекчилер палатазының Аппарадының ажылдакчылары хуралдың ажылынга киришкен.

Кады ажылдажылганың түңнелинде 2008 чылдың декабрь айның төнчүзүнде «Чок болган кижини тыва чаңчыл езугаар соңгу йөрээлин азы орнукшударының езулалын эрттирер чурумну» ажылдап кылган.

2008 чылдың декабрь 25-те Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Х.Д. Монгуш, Тыва Республиканың Камбы-ламазы А.Ш. Сат болгаш төөгү эртемнериниң доктору, Тываның хамнарының бүгү назынында Президентизи, Нью-Йорктуң Эртемнер академиязының кежигүнү, хамнаашкынны шинчилээриниң Америк фондузунуң «Хамнаашкынның дириг эртинези» К.-Л.Б.Монгуш Тыва Республиканың Улуг Хуралының бажыңынга «Чок болган кижини тыва чаңчыл езугаар соңгу йөрээлин азы орнукшударының езулалын эрттирер чурумга» атты салганнар.

Бо айтырыгның чугулазын барымдаалап көргеш, Тыва Республиканың Чазаа ук чурумну 1000 экземпляр тиражтыг брошюра кылдыр парлап үндүрер шиитпирни хүлээп алган.

Бо ажылды массалыг информация чепсектеринге бүгү талалыг чырыткан.

2)2009 чылдың июнь 1-де Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазының чанынга Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының төлээлериниң каттышкан координация чөвүлел хуралын дараазында составтыг эрттирген:

Даргалаан:

Х.Д.Монгуш—Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы;

Олурушканнар:

Ш.В.Кара-оол—Тыва Республиканың Чазаанның Даргазы;

В.Г.Вальков—Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы;

А.С.Попов—СФО-да Россия Федерациязының Президентизиниң бүрүн эргелиг төлээзиниң Аппарадының Тыва Республика талазы-биле федералдыг Кол инспектору;

Н.С.Германова—Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазының оралакчызы;

Б.К.Балчый-оол—Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазының оралакчызы;

Ш.С.Иргит—Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы;

С.И.Тен—Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы;

А.П.Дамба-Хуурак—Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы;

А.М.Монгал—Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы;

В.И.Ендан—Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар—көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыды;

В.А.Кочергин—Чазак Аппарадының удуртукчузу- Тыва Республиканың сайыды;

А.Г. Веледеев—Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу;

А.И.Очур—Тыва Республиканың Улуг Хуралында Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бүрүн эргелиг төлээзи;

К.С.Монгуш—Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының эрге-хоойлу болгаш херек эмгелелиниң эргелелиниң начальниги;

Д.Б.Ховалыг—Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Аппарат удуртукчузу;

Тыва Республиканың Чазааның хуралдарынга, коллегиялар, комиссиялар, күүсекчи эрге-чагырганың эксперт чөвүлелдериниң ажылынга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы, ооң оралакчызы, Чөвүлел кежигүннери болур комитеттер даргалары киришкен.

Төлээлекчилер палатазының хуралдарынга киришкеннер: Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол, СФО-да РФ-тиң Президентизиниң бүрүн эргелиг төлээзиниң Аппарадының Тыва Республика талазы-биле федералдыг Кол инспектору А.С.Попов, Тыва Республиканың прокурору П.В.Бухтояров болгаш Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының өске-даа удуртукчулары.

Бо информация болза Тыва Республиканың Конституциязының болгаш федералдыг хоойлужудулганың Төлээлекчилер палатазынга даандырган бүрүн эргелерин болгаш сорулгаларын чедиишкинниг болгаш мергежилдиг күүседип шыдаанының түңнелдерин үндүреринге үндезинни берип турар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2009 чылда Тыва Республиканың девискээринге арга-арыг болгаш хову-шөлдер өрттерин болдурбас болгаш чайладырының талазы-биле хемчеглер дугайында

2009 чылдың май 5 №190 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Арга-арыг кодекизиниң 83 чүүлүнүң 1 кезээниң 4 пунктузу, «Бойдус болгаш техногенниг хевирлиг онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаарының дугайында» 1994 чылдың декабрь 21-де №68 Федералдыг хоойлунуң 11 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. 2009 чылда Тыва Республиканың девискээринге арга-арыг болгаш хову-шөлдер өрттерин болдурбас болгаш чайладырының талазы-биле хемчеглерниң (кошкан) планын;

2. Тыва Республиканың муниципалдыг районнарның баштыңнарынга:

чурттакчылыг черлерниң болгаш өнчү-хөреңги талазы-биле кандыг-даа хевирлиг объектилерже өртке удур камгалалдың бelениниң деңнелин бедидер, өрт үезинде кижилерниң өлүп хораарын болгаш кемдээрин болдурбас талазы-биле, а ол ышкаш арга-арыг, хову-шөлдер өрттери чурттакчылыг черлерже болгаш өнчү-хөреңги талазы-биле кандыг-даа хевирлиг объектилерже дамчый бербези-биле ону баш удур болдурбас болгаш узуткаар талазы-биле хемчеглер дугайында муниципалдыг актыларны хүлээп алыр;

Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының девискээринде хову-шөлдер өрттерин өжүреринге хамаатыларны болгаш юридиктиг албан черлерин хаара тудар;

чурттакчы чонну өртке удур айыыл чок чоруктуң хемчеглеринге өөредирин организастаар.

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

4. Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының комплекстиг социал экономиктиг хөгжүлде эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың май 5-те №190 доктаалы-биле бадылаан

2009 чылда Тыва Республиканың девискээринге арга-арыг болгаш хову-шөлдер өрттерин болдурбас болгаш чайладырының талазы-биле хемчеглер ПЛАНЫ

Хемчеглер	Күүседир хуусаазы	Харыысалгалыглар
1. Тыва Республиканың девискээринге арга-арыг болгаш хову-шөлдер өрттерин болдурбас болгаш чайладырының, өрттүң айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле Тывада долгандыр турар бойдус хүрээлеңиниң гидрометрология болгаш мониторинг талазы-биле республика төвүнүң бергени-биле арга-арыгның өрт байдалының баш бурунгаар санаашкынын Тыва Республиканың Чазааның комиссиязынга чорудар.	Май 5-ке чедир.	«Тывада долгандыр турар бойдус хүрээлеңиниң гидрометрология болгаш мониторинг талазы-биле республика төвү» ФГУ (Ляпин, чөпшээрежилге-биле), ОБ болгаш ХК агентилели (Монгуш)
2. Арга-арыг болгаш хову-шөлдер өрттерин өжүрериниң планын ажылдап кылыр болгаш бадылаар.	Май 5-ке чедир.	Кожуун чагыргаларының арга-арыг ажыл-агыйлары (чөпшээрежилге-биле)
3. Чурттакчылыг черлерде өрт айыыл чок чоруунуң эге хемчеглерин алырын хандырар.	Май 5-ке чедир.	Кожуун чагыргаларының арга-арыг ажыл-агыйлары (чөпшээрежилге-биле)
4. Тыва Республиканың онза байдалдар талазы-биле комиссиязының хуралынга Тыва Республиканың кожууннарының девискээринге арга-арыг болгаш хову-шөлдер өрттеринге өртке удур каттыжыышкыннарын хаара тударының оперативтиг мобилизастыг планын ажылдап кылыр болгаш бадылаар.	Май 5-ке чедир.	Тыва Республиканың онза байдалдар талазы-биле комиссиязы. Арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле күркомитет (Кызыл-оол).
5.Тыва Республиканың девискээринде күрүне заповедниктерин арга-арыг өрттеринден кмгалаарының оперативтиг планын ажылдап кылырын сүмелээр.	Май 5-ке чедир.	«Убса-Нур ыйгылаажы» ФК бойдус биосферлиг заповедниги (Канзай, чөпшээрежилге-биле), «Азас» ФК бойдус заповедниги (Кынырaa, чөпшээрежилге-биле)
6. Хову-шөлдер өрттери өжүрер талазы-биле өртке удур хемчеглер болгаш ажылдарга мөөңнеттинген механизастаттынган отрядтар болгаш материал-техниктиг курлавырларны тургузар (кывар-чаар материалдар, аъш-чем аймаа болгаш оон-даа өске).	Май 5-ке чедир.	Кожуун болгаш суму чагыргалары (чөпшээрежилге-биле)
7. Арга-арыг участоктарынга арга-арыг өрттер өжүрер болгаш баш удур болдурбазының дериг-херекселдери, системалар тургузар, арга-арыгны өртке удур дерииринге хыналданы организастаар.	Өрт айыылдыг үениң дургузунда.	Россияның РБЯ Тыва Республикада Кол эргелели (Байыр-оол, чөпшээрежилге-биле), Тыва Республикада Россельхознадзорнуң эргелели (Оюн, чөпшээрежилге-биле), арга-арыг ажыл-агыйы.
8. Арга-арыг курлавырларының кызыгаарында федералдыг болгаш ниити ажыглалдың автооруктарының болгаш электри дамчыдар шугумнарны дургаар черлерде шыйыгларның өрт айыыл чок байдалга киирер.	Май 5-ке чедир.	Орук-транспорт яамызы (Саая), Үлетпүр болгаш энергия яамызы (Саган-оол), М-54 «Енисей» «Автомобиль магистралы эргелел» ФК албан чери (Санаа).
9. Өртке удур техниканың болгаш дериг-херекселдерниң белен турарын, чугула аъш-чем, кывар-чаар материалдар курлавырларын тургузар.	Май 5-ке чедир.	Арга-арыг күркомитеди (Кызыл-оол), КААЧ «Тываның арга-арыгны өрттен камгалаар авиация баазазы» (Догуй-оол), тускай арга-арыг албан черлери.
10.Тургускан хемчээл езугаар өртке удур хемчеглерни өй-шаанда болгаш шынарлыг күүседирин хандырар.	Чыл дургузунда.	Арга-арыг талазы-биле күркомитет (Кызыл-оол), тускай арга-арыг албан черлери.
11. Республиканың кожууннарынга мөөңнеттинген оперативтиг бөлүктерни ко-	Май 5-ке чедир.	ТР-де ИХЯ (Лесняк, чөпшээрежилге-биле), Россияның

жууннарның иштики херектер килдистериниң, күрүнениң өрт хайгааралының, Россельхознадзорнуң, арга-арыг ажыл-агыйының ажылдакчыларының киржилгези-биле арга-арыг өрттерин болдурган буруулуг кижилерни болгаш өрт айыыл чок чоруунуң дүрүмнерин хажытканнарны илередири-биле тургузар.		ОБЯ-ның Тыва Республикада Кол эргелели (Байыр-оол, чөпшээрежилге-биле), Тыва Республикада Россельхознадзорнуң эргелели (Оюн), арга-арыг ажыл-агыйлары.
12. Арга-арыг өрттерин болдурбас талазы-биле агитация массалыг хемчеглерни чорудар.	Өрт айыылдыг үениң дургузунда.	Россияның ОБЯ-ның Тыва Республикада Кол эргелели (Байыр-оол, чөпшээрежилге-биле), ОБ болгаш ХК агентилели (Монгуш), Арга-арыг күркомитеди (Кызыл-оол), кожуун чагыргалары (чөпшээрежилге-биле).
13. Арга-арыгда чурттакчы чоннуң дыштанырда хөй кезиинде барып турары черлерни чаагайжыдар талазы-биле ажылдарны күүседирин хандырар.	Доктаамал.	Арга-арыг күркомитеди (Кызыл-оол), кожуун чагыргалары (чөпшээрежилге-биле).
14. 2009 чылдың өрт айыылдыг үезиниң дургузунда аргада өзүмнерниң кывыычалын кудуладыры-биле кургаг оът-сигенни баш удур өрттедириниң хыналдазын чорудары-биле холбаалыг ажылдарны дугуржуру.	Ажылдарны чорударының мурнунда.	Кожуун чагыргалары (чөпшээрежилге-биле), арга-арыг ажыл-агыйлары.
15. Республика девискээринде өнчү хевирниң кайы-даа хевиринге хамаарылга чокка, ажыл-агыйларга көдээ ажыл-агый палдарын боттарының туразында чорударын хоруур.	Өрт айыылдыг үениң дургузунда.	Көдээ ажыл-агый яамызы (Ендан), кожуун чагыргалары (чөпшээрежилге-биле).
16. Чурттакчы чонну өрт өжүрер дериг-херекселдер-биле хандырар болгаш өрт өжүрер техниканы болгаш сүг хандырылгазын ажылчын байдалга тургузарының талазы-биле хемчеглерни алыр.	Май 5-ке	Россияның ОБЯ-ның Тыва Республикада Кол эргелели (Байыр-оол, чөпшээрежилге-биле), кожуун чагыргалары (чөпшээрежилге-биле)

Тыва Республиканың Чазаанының 2009 чылдың май 5-те №190 Доктаалы-биле бадылаан

2009 чылда Тыва Республиканың девискээринге арга-арыг болгаш хову-шөлдер өрттерин өжүреринге хамаатыларны болгаш албан черлерин хаара тударының ЧУРУМУ

1. Бо Дүрүмнү Россия Федерациязының Чазаанының «Арга-арыгга өрт айыыл чок чоруунуң дүрүмнерин бадылаар дугайында» 2007 чылдың июнь 30-де №417 доктаалы, РФ-тиң Арга-арыг кодекизинге дүүштүр арга-арыг өрттерин өжүреринче хамаатыларны болгаш албан черлерин хаара тударының ажылдап кылган болгаш Тыва Республиканың бүгү девискээринге ону күүседири албан болуп турар.

2. Тыва Республиканың арга-арыг фондузунда арга-арыг өрттерин өжүрер болгаш илередир бүгү күштерниң болгаш дериг-херекселдерниң ажылын белеткээр болгаш организастаар, ооң иштинде өрт өжүрер немелде дериг-херекселдерниң болгаш күштерниң хандырылгазы дээш харыысалганы:

— Тыва Республиканың арга-арыг ажыл-агыйының күрүне комитеди болгаш ооң чагыргазында турар организациялар, автономнуг албан черлери болгаш «Тываның арга-арыгны өрттен камгалаар авиация баазазы» күрүнениң автономнуг албан чери;

Арга-арыгны арендалап, арга-арыг өзүмнерин садып-саарар дугуржулгалыг, хуусаа чок ажыглаар дугуржулгалыг кижилер чүктээр.

3. Өрт өжүрер ажылчын күштерниң болгаш дериг-херекселдерни хаара тударының талазы-биле өрт айыылдыг үениң эгезинде кожууннарның чагыргаларының болгаш чогуур албан черлериниң бадылааны өрт-биле демисел талазы-биле мөөңнеттинген оперативтиг планнары кол документилер болур.

4. Хову-шөлдерге өрт болу берип, арга-арыгже болгаш чурттакчылыг черлерже шилчий бээр хире апарган таварылгада, өрт өжүрер дериг-херекселдерни болгаш күштерни мөөңнээри дээш харыысалганы кожууннар чагыргалары, кожууннарның ОБ болгаш ӨАЧЧ талазы-биле комиссиялары, көдээ чурттакчылыг черлерниң чагыргалары харыысалгалыг болур.

5. Улуг өрт болу берген таварылгада тускай схема езугаар дыңнадыр.

6.Хуу кижилерге болгаш албан черлеринге хөлезиледип, садыг-саарылга дугуржулгазы езугаар узун хуусаалыг хөлезилеткен арга-арыг участоктарынга, а ол ышкаш оларның турар черинде оруктар, складтар болгаш өске-даа объектилерге өрт болу берген таварылгада, хөлезилеп турар хамаатылар азы албан чериниң удуртукчулары өртү узуткаар болгаш өжүрер талазы-биле хемчеглерни алыр ужурлуг.

7. Бир эвес бар турган дериг-херекселдер өрт өжүреринге күш четпес болуп турар таварылгада, арга-арыг ажылдакчылары Тыва Республиканың арга-арыг талазы-биле күрүне комитединге, кожууннарның ОБ болгаш ӨАЧЧ комиссияларынга, кожуун чагыргаларынга чурттакчы чонну өртү өжүреринче хаара тударының дугайында хемчеглерни алырының чугулазының дугайында дыңнадыр ужурлуг.

8. Арга-арыг өрттери-биле тургустунган онза байдалды узуткаар талазы-биле кады хөделиишкиннер болгаш уштап-башкарар хемчеглер тускай схема езугаар чоруттунар.

9. Чогуур органнарның шиитпири-биле арга өрттерин өжүрер инге чурттакчылыг черлерден, бүдүрүлгелерден болгаш организациялардан хаара туттунган кижи курлавырлары чурттап турар чериниң азы ажылдап турар чериниң аайы-биле командалар, отрядтар азы бригадалар кылдыр аңгылаттынган болгаш арга-арыг ажылдакчыларының ажылдакчыларынга азы директорунга баштаткан удуртукчулуг болур. Хаара туттунган өрт техниказы болгаш транспорт дериг-херекселдери оларны башкарып турар персоналы-биле чогуур бригадаларга, отрядтарга болгаш командаларга быжыглаттынган болур. Отряд, бригада болгаш команда бүрүзүнге чыглып турган пунктузунга өрт болуп турар черни айтып, үдеп чедирери-биле арга-арыг ажылдакчызын быжыглаар.

10. Аргада ажыл чорудуп турар бүдүрүлгелер, организациялар болгаш аргада склад, дериг-херексел болгаш өске-даа объектилерни тудуп турар албан черлери өрт айыылының үези кел чыдырда, боттарының ажылдакчыларының составындан өртке удур бөлүктерни тургузуп, оларга өртү өжүрериниң техниказын болгаш өрт дериг-херекселдери-биле канчаар ажылдаарын өөредип, айыттынган дериг-херекселдерни ажылчын байдалга тургузар ужурлуг.

11. Чурттакчылыг черлер болгаш хоорай объектилериниң чанында арга-арыг өрттерин өжүрери-биле эки тураның өрт дружиналарын киириштирип болур.

12. Арга-арыг өрттерин өжүрери-биле чоруткан ажылчыннар өрт айыыл чок чоруунуң, а ол ышкаш аргада өрттерни өжүрериниң техниказының дүрүмнерин өөренген турар ужурлуг.

13. Арга-арыг өрттерин өжүрериниң талазы-биле ажылдар быжыг чурум-сагылга болгаш чаңгыс аай эгелээшкин-биле чоруттунар ужурлуг.

14. Арга-арыг өрттерин өжүрүп турар черлерге ажылчыннар шимчеп турар транспорт дериг-херекселдери, камгалал, аъш-чем болгаш эмчи дузазы-биле хандыртынган турар.

15. Арга-арыг өрттери-биле холбашкан онза байдалдарны узуткаар болгаш болдурбас талазы-биле хемчеглерниң чарыгдалын хоойлужудулга езугаар тургускан акша-хөреңгилерниң күсели-биле чорудар.

Тыва Республиканың девискээринге арга-арыг өрттерин өжүреринге хамаатыларны болгаш албан черлерин хаара тударының Дүрүмүнге капсырылга

Тыва Республиканың арга-арыг фондузунуң девискээринге улуг өрттер болган таварылгада дыңнадырының СХЕМАЗЫ

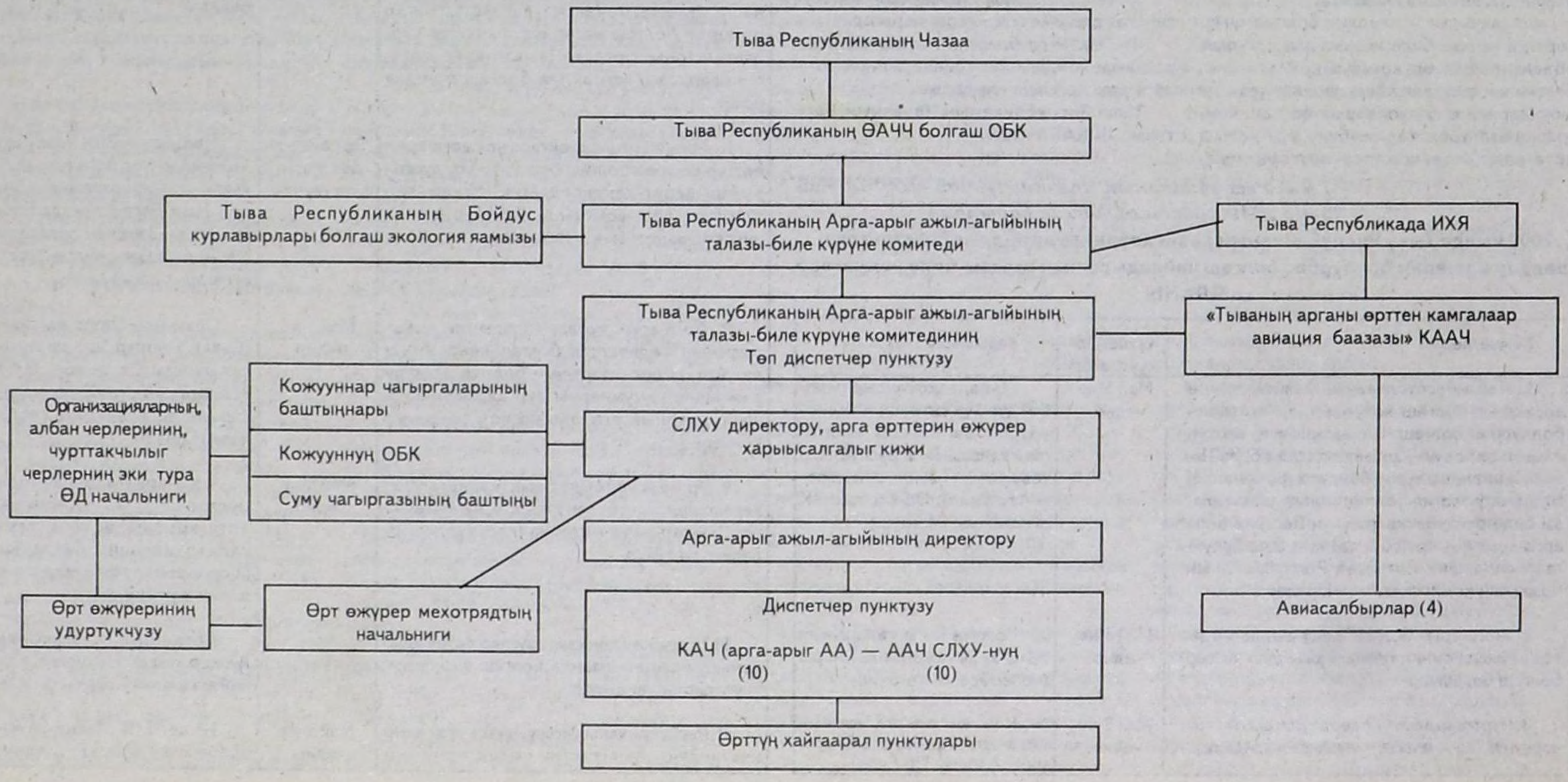

Чылдар болгаш кижилер

ШКОЛАЧЫ ЭЖИМ-ӨӨРҮМ

Кызылдың № 2 ортумак школазы — национал кадрлар белеткээринге улуг үлүг-хуузун киирип чоруур төөгүлүг, буянныг школа. Бо школаның 50 чыл бурунгаар доозукчулары бис.

Ол үеде бистиң салым-хуувуска коммунистиг партияның үндүргени доктаалы улуг салдарлыг болган. Ол доктаалда кур болгаш куруккан черлерни шиңгээдир талазы-биле улуг ажылче аныяктарны кыйгырган. Ынчангаш элээн хөйүвүс комсомолчу путевкаларны алгаш, төрээн черлеринче чорупканнар. Борис Ондарның сүмези-биле чамдык эштеривис «Тиилелге» совхозунга бригада тургускаш ажылдап турганын бир хүн көргенимни маңаа сактыр бодай-дыр мен.

Таптыг-ла май 1-де эштеримге ужуражыр дээш чеде бердим. Ол хүннүң соогун. Өл хар чагбышаан, хадымырлап турар. Школага үргүлчү кады чоруур эжим Кара-кыс мени көрүп кааш, дүрген тракторнуң кабининче кир, оон башка доңа бээр сен дээш, боду шалыпкыны кончуг бир хендирни тыртыптарга трактору хөдели берди. Хову турлаанче хаптывыс. Аңаа баарывыска Светлана Миндря, Чечекмаа Ондар бисти манап турлар. Кара-кыстың тракторунуң соонда Света Миндря, Борис Ондарның тракторунуң соонда Чечекмаа Ондар чарышкан дег, тараа тарып кириптилер. Чолаачы Көшкен-оол Тежит халдып келгеш, сеялкаже тарааны немей уруп берип турар болду. Чедерниң делгем ховузун тракторлар хүнзедирдаа тарааш, дооспады. Орай дүнеге чедир бачым иштиң ээлерин магадап, күш-ажылдың маадырлары болар ышкажыл деп көрдүм. Олар Чедер суурнуң хөй-ниити ажылдарында база кол черлерни ээлепкен ажылдап турганнар. Борис Ондар — совхозтуң профэвилел даргазы. Экономиктиг мергежилди чедип алгаш, үре-түңнелдиг ажылдап чоруур эживис Зина Аракчаа — библиотекарь, Көдээ совет депутады, айлаң-куш дег чараш үннүг Кара-кыс Ондар бот-тывынгыр артистерни мөөңнеп, концерттерни кожа суурлардан бээр көргүзүп, хостуг үезин хөглүг эрттирип турар болду.

Каа-Хем кожууннуң суурларынга кур-черлжилеривис, механизаторлар Хүлер-оол Хенчи, Көгел Салчак, чолаачы Василий Адыяа болгаш өскелер-даа шаңнал-макталдыг, дүн-хүн дивейн ажылдап турганнар, а Василий Ылаң — орден, медальдарның эдилекчизи. Куруккан кур черлерни шиңгээдир деп партияның шиитпирин бистиң чаңгысклассчыларывыс төлептии-биле күүседип шыдаарын бадыткааннар. Оларның ажаашкан дужудун чаңгыс черге чыыр болза, бедик-бедик, улуг тейлер дургаар чыскаалыптар деп хөөрем чокка чугаалап болур.

Өске мергежилдерин шилип алган эштеривис база чонунга ак сеткилдиг бараан болуп, дааңган ажылынга харыысалгалыын көргүскен деп түңнээр-дир мен. Бистиң аравыстан 20 ажыг башкы, 7 эмчи ажылдакчылары үнген. Мерген угааннгы Олуна Түлүш (Мария Смирнова) төөгү эртемнериниң кандидады эртем адын камгалап алгаш, «Шын» солунга, партия обкомунга, ТКУ-га ажылдап чораан. Республиканың фтизиатрия эмнелгезинге институт дооскандан бээр амгы үеге чедир ажылдап чоруур эживис Зоя Түлүшовна Салчакка чоргаарланмас аргажок. Ол — ТР-ниң алдарлыг болгаш Улустуң эмчизи, РФ-тиң алдарлыг эмчизи аттарга төлептиг болганы ооң эки ажылының херечизи. Ооң өөнүң ээзи, чаңгысклассчы эживис Таваалай Чылбакович Салчак комсомол обкомундан эгелеп партия, чазак черинге бедик дужаалдарга ажылдап келген. Кайызы-даа сагыш човангыр, дузааргак эштеривис найыралдыг, үлегерлиг өг-бүле. Лориса Бартан (Кудряшева) баштай терапевт, оон фармацевт мергежилди чедип алгаш, хууда аптекалыг ажылдап чоруур. Ол ышкаш эмчи эштеривис Чолдак-оол Лакпа, Көк-оол Мааады, фармацевт Нина Аяа, рентгенолог Коңзаң-оол Оюн хөй чылдарда шаңнал-макталдыг ажылдап, чоннуң хүндүткелин чаалап алганнар.

Чээрби ажыг кижи башкы мергежилин шилип алгаш, аныяк-өскенни өөредип кижизидеринге улуг үлүүн киирген нер. Оларга Татьяна Тыртык-оол (Доржу), Кара-кыс Ортун-оол, Валентина (Бобук) Монгуш, Күнзеңмаа Лакпар, Чечекмаа Ондар, Сереңмаа Кыргыс, Доржу Мартый-оол, Көк Киинсаң, Караңмаа Оюн, Кара-кыс Ондар (Сотпа) болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

Кандыг-даа бергелерге торулбас, Кызылда бир улуг автобүдүрүлгениң директору Кий-оол Чамзын хоозураашкын үезинде безин бүдүрүлгени дендии диртип, харын-даа улам хөгжүдүп ажылдап чор.

Оон ыңай адвокат Черлик-оол Оюн, милицияның майору Самбуу Салчак, ооң дуңмазы энергетик Самдан Самбуу, Моолда чурттап чоруур-даа болза, өйлеп-өйлеп чедип келир журналист эживис Светлана Миндря, шээр малды өстүреринге сурагжып турган Сесерлиг суурда көдээ ажыл-агый специализи, сөөлгү чылдарда суму чагыргазынга ажылдап турган Маңган-оол Долзат, «Тиилелге» совхозтуң хойжу бригадазының бригадири Кара-кыс Дулдуй, аныяандан бо хүннерге чедир руль долгап чоруур чолаачывыс Чараш-оол Янчат, библиотекарь Елена Хорлуг-оол, Кызылдың пиво кылыглар заводунуң мурнакчы ажылчыны Кара-кыс Сандии дээш, янзы-бүрү мергежилдиң кижилери база партия, совет, профэвилелдерге үре-түңнелдиг ажылдап чораан Сергей Салчак, Мария Мартсай (Оюн), Татьяна Сундуй (Дивии) дээш, өске-даа эштеривис төлептии-биле школавыстың адын сыкпайн, төрээн Тывавыстың хөгжүлдезинге үлүүн катканнар.

Чаңгысклассчы эштерим дугайында бижип ора, бистерге быжыг билигни берип, үлегер-чижек боол чораан башкыларывысты чылыы-биле сактып, бодап чоруур бис. Олардан ТР-ниң алдарлыг башкызы, ам-даа могаг-шылаг билбес Наталья Борисовна Тыртык-Кара бистиң-биле ажылдап-чурттап чоруур. Хып дээн аныяанда биске география эртемин башкылавышаан, танцы бөлгүмүн удуртуп, байырлалдар санында бир-ле чаа танцыны тургузуп өөредир башкывыс 1957 чылда Москвага аныяктарның болгаш студентилерниң 6-гы Бүгү-делегей фестивалынга «Ээлдек шыңгыраашты» күүсеткеннерниң бирээзи боол, мөңгүн медаль-биле шаңнаткан.

Профессионал артистерниң соонда бистиң класстан Зина Аракчаа, Нина Ортун, Мария Сарыглар база солизивис Фаина Маадырбаа сценаже танцылап үнүп келген бис. Улуг байырлалдар, хурал-суглаа болур санында-ла хөгжүм-шии театрынга барып танцылаар турдувус. Школачы чылдарывыс солун-даа, ажыктыг-даа турган-дыр. Хөй-ниити ажылдарынга киржип чорааныывыс ажыл-амыдыралывыска улуг дузаны чедирер чорду. Музыка башкызы А.А. Пановтуң удуртканы дөрт үнге ырлаар капелла хорга, хылдыг хөгжүм оркестринге уруглар, оолдар хөйү-биле киржип турдувус. Школалар аразынга эртип турган бот-тывынгыр көрүлделерге бистиң эштеривистен Кара-кыс Ондар, Алеша Клик, Сарыг-оол Монгуш болгаш өскелер-даа үргүлчү киржип турган.

Школавыс бисти чүгле өөреткен эвес, амыдыралга белеткеп кааны халас барбааны ол. 1959 чылдың доозукчулары быжыг туруштуг, идегелдиг, ажылгыр-кежээ, кызымак, чонунга ак сеткилдии-биле бараан болуп келгеннер болгаш ам-даа бурунгаар көрүштүг.

Елизавета КАРА-ООЛ,
ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы.

ҮЕ ААЙЫ-БИЛЕ САЙЗЫРААР УЖУРЛУГ

• *Тыва хүреш дугайында*

Сөөлгү үеде тыва хүреш сайзырап, улам-на көрүштүг, солун, чараш апар чыдары өөрүнчүг. Өзүп орар аныяк мөгелерниң аразындан салым-чаяанныг, шыырак мөгелер чыл санында көстүп кээп, оларның саны көвүдеп турар. Хүреш, аът чарыжы база ча адары бистиң өгбелеривистиң бурун шагдан бээр туруп келген национал оюннары болур. Тыва чоннуң ол оюннарга сонуургалының амгы-даа үеде улуг боол турар ужуру база ында.

Эрги Тыва үезинде азы ТАР күрүнезиниң тургустунарының мурнунда үелерде Моолга болуп турган улуг найыр-наадымнарга шүглүп азы үжүүрлешкеш келген тыва мөгелерге адының соонга «хаа» деп немелде шола тыпсып каар турган. Даа кожууннуң алдарлыг мөгелери Казанай-Хаа, Көргү-Хаа дээр мөгелер ол аттарны Моолга хүрешкеш келген соонда алганнар. Бурунгу шагда тыва хаан, нояннарның хаалары мөге кижилер боор турган. Ооң ужурунда эрги Тыва үезинде эң-не ат-сураглыг мөгелерге ховар таварылгаларда «хаа» деп шоланы онза хүндүткелдиң демдээ кылдыр тыпсып турган хире.

Тыва Арат Республика үезинде республика наадымынга (эгезинде тос кожуун найыры, ооң соонда чазак найыры деп турган) бир катап шүүлген мөгеге «Начын», оон хөй шүүлген мөгеге «Арзылаң» деп хүндүлүг аттарны тыпсып турган. Шак ол хүндүлүг аттарны база эгезинде мөгелерниң аттарының соонга немей адап турган. Чоңман-Арзылаң, Сүрүң-Начын дээн чижектиг. Ооң соонда ол шолаларны мөгелерниң аттарының мурнунга киирип эгелээн. Арзылаң-Чамыяң, Начын-Бегзи-Хуурак дээн ышкаш. Мында моол салдар келген дээрзи эскертингир.

Черле ынчаш алыс эгезинде: Начын, Арзылаң, Чаан деп хүндүлүг аттарны мөгелерге Моолга тыпсып эгелээн турган. Чоокку чылдарда Моолдуң Улуг наадымынга сеске артарга «Хартыга», үжүүрлешкен мөгеге «Хаан-херети» деп хүндүлүг аттарны база тыпсып турар апарган. Ынчангаш бистиң алдарлыг мөгевис Аяс Монгушка «Күчүтен мөге» деп атты тывысканы черле шын. Ол ат үндезин тыва уткашынарлыг-даа болза, Моолга болза, «Дархан авырга» деп хүндүлүг атка чүүлдежир.

Тыва ССРЭ-ге каттышкан соонда, коммунисчи идеологияның салдары-биле национал хевирниң оюннарынга хамаарылга баксыраан турган. Кидин-не сайзырап орган тыва хүрештиң эге утка-шынары чидип, сайзырал чок арткан. Эрткен чүс чылдың чеден чылдарындан эгелеп спорттуң национал хевирлерин сайзырадып эгелээни-биле тыва хүреш база катап сайзыралдыап, көрүштүг, солун апарып, шыырак мөгелерниң саны көвүдеп эгелээн. «Спорттуң национал хевирлеринге РСФСР-ниң спорт мастери» деп хүндүлүг аттарны оон эгелеп тыва хүреш мөгелеринге тыпсып эгелээн. Ол-ла үелерде Тывага чыл санында болуп турган хостуг хүрешке Бүгү-эвилел чергелиг «Азия төвү» маргылдаага хостуг хүрешке кил аайы-биле база маргылдааның түңнелинде 64 мөгениң хүрежинге моол мөгелерниң киржип турар апарганы Тывага хүрештиң сайзыраарынга дыка улуг идиг болган.

Эгезинде моол мөгелерге тыва мөгелер колдуунда-ла октадып аар турган болза, сөөлзүредир Моолдуң ат-сураглыг мөгелерин безин октап турар тыва мөгелер көстүп келген. 1990 чылда Барыын-Хемчикке болган 128 мөгениң хүрежинге ынчан чаа-ла хүрежип эгелээн Монгуш Маадыр, Моолдуң күрүне Начыны Лхасүренгийн Цевээни октааш, шүүп каан. Цевээн ынчан үжен үш харлыг кончуг күш-шыдал үезинде турган. Ооң арга-дуржулгазын чугаалааш-даа канчаар. Ооң соонда Моолга болуп турган улуг хүрештерге Моолдуң, күрүнениң Чаан мөгелери Өлзийн Тулгааны база Дамиран Бумбаярны Аяс Монгуш чер алыспайн октап турган. Ол үеден эгелээш, Моолдуң Улуг наадымынга тыва мөгелерниң хүрежирин чөпшээревейн барган турган. Ынчан Монгуш Аястың суг болза хүрежир арга-шинээ Моолдуң күрүнениң Авырга мөгелерниң деңнелинге турган.

Моол күрүнеге шаандан бээр эң-не күчүтен-күштүг, ат-сураглыг мөгелер Моолдуң Тывага чоок чыдар соңгу аймактарында чурттап чоруур тывалар-биле хан төрел: даргат, торгут, баяд, дөрбет, өөлет, уранхай, хотон, кыргыс, чоод дээш, оон-даа өске бичебуурай чоннардан үнүп келген. Убсу-Нур аймактың мөгелери суг болза, Моолдуң Улуг наадымынга салган 512 мөгениң чартык кезии боол турган, ындыг үелер база турган. Убсу-Нур аймактың иштинде Хяргаст база Тес сумулардан эң-не хөй мөгелер үнген. Моолдуң Улуг Наадымының он дакпыр чемпиону, дархан авырга Хорлоогийн Баян-Мунх Хяргаст суму чурттуг болза, Моолдуң Авырга мөгези Өвдөгийн Балжиням Тес суму чурттуг. Өлзийн Тулгаа Малчин суму чурттуг. Ынчаарга олар шупту кыргыс омак-сөөкке хамааржырын чугаалап чоруурлар.

Тывага хамаарыштыр алыр болза, ооң кайы-даа кожуунундан күчү-күштүг, салым-чаяанныг мөгелер үнүп кээп болур. Каш он чылдарның дургузунда шажын-чүдүлгевистен хоорук чорааныывыс чоннуң ниитизи-биле сагыш-сеткилиниң сайзыралынга хоралыг болганы билдингир. Ооң уржуундан багай салдарга алзыычал болганы-биле дыка хөй мөге уктуг тыва оолдар элээди, чалыы назынында-ла ниитилелге таптыг турушту тып шыдавайн, кадыы баксырап, кемдеп, харын-даа элекке амы-тынындан чарлып, когарап келген. Ынчангаш тыва кижилерден бот-боттарынга камныг боору, адааргак, каржы сагыш-бодалга алыспайн, бүгү талазы-биле быжыг кижилер боол чорууру негеттинип турар.

Бүгү чоннуң амыдыралы экижип, мал-маганы өзүп, тайбың-чаагай турар болза, ынчан мөгелер база көвей болур. Чүл дизе, мөге күштүг ук-уксаа, чондан адырлып чоруй барбас. Азы бир салгалда ол көзүлбезе-даа, өске салгалда көстүп келир.

Сөөлгү чылдарда Иштики Моолга тывылган «хасу» дээр хүрешти Моолда хүрежип турар апарган. Содак-шудаа хостуг база шыйыг иштинге кызыл-даван хүрежир боордан башка, моол, тыва хүрештерден ол хүрештиң улуг ылгалыр чүвези чок. Чиңгине моол, тыва хүрештерге бодаарга, хасу дээр хүрешти делегей чергезинче үндүрери белен болгу дег. Улуг моол мөге Хорлоогийн Баян-Мунхтуң ол хүрешти деткип турары черле ужурлуг. Япон сумо хүрештиң профессионал хевири-биле делегейде нептерээн хевири ийи аңгы болгай. Мынчап кээрге, моол хүрештиң база чүгле эде сайзыраткан хевири делегейже нептереп үнүп болур.

Тыва мөгелер бөрт чок девиир болгай. Ынчаарга моол наадымнарның төөгүзүн тырттырып каан барымдаалыг кинону көөрге, эгезинде моол мөгелерниң база чамдыктары бөрт чок девип үнүп турар, а эрткен чүс чылдың үжен чылдарындан эгелээш, бөрт чок девип турар мөге көзүлбес болу бээр чорду. Моон көөрге, бөрттүг девип үнери хүрештиң сайзыраанының ужурунда албан апарган хире. Ынчангаш тыва мөгелер бөрттүг девиг езулалын кылып турар болза, ынчан чараш, чоргаар көстүп база сүлдези бедик чоруур деп бодаар мен.

Дмитрий ДҮРБҮЙ.
Хову-Аксы суур.

2009 чылда Республика Хүнүн байырлаарының хемчеглериниң ПЛАНЫ

Республика Хүнүнге тураскааткан темалыг лекциялар, викториналар, беседалар болгаш фото, ном делгелгелери — август 1-ден 15-ке чедир 13.00-14.00 шактарда

«Улуг өскерлиишкиннерниң үези» деп тайылбыр-беседа — Республиканың К.И. Чуковский аттыг уруглар библиотеказы, август 1-ден 15-ке чедир 13.00-14.00 шактарда.

«Тыва — ак-көк хөлдерниң болгаш хемнерниң чурту» — К.И. Чуковский аттыг республиканың уруглар библиотеказы, август 10-дан 30-ге чедир, 08.00-17.00 шактарда.

Номнар делгелгези:

«Тыва Республиканың Хүнү» — А.С. Пушкин аттыг национал библиотека, август 3-тен эгелеп 09.00-18.00 шактарда;

«Тыва: бөгүн база дүүн» (иллюстрациялардыг) – август 10-дан эгелеп 15.00 шакта;

«Төрээн чериң билир сен бе?» деп викторина – август 10-да 15.30 шакта.

«Муң чүс чылдарның төөгүзү» деп темалыг беседа – Кызыл хоорайның немелде өөредилге төвү, август 12-де 14.00 шакта.

«Тыва — Азияның төвүнүң эртинези» доктаамал экспозиция – Республиканың национал музейи, август 3-тен 10.00-18.00 шактарда:

«Чемпионнарның төрүттүнген чери — Тыва» фото-делгелге — Республиканың национал музейинде – август 7-ден эгелеп 14.00 шакта, чыл төнчүзүнде 10.00-18.00 шактарда.

А. Дамдынның ажылдарының «Игил оваазы» деп делгелгези – Национал музейде түр делгелгелер залы, 10.00-18.00 шактарда.

«Азия төвүнде Тыва» деп көжүп чоруур делгелге – Национал музей, август 12-де 14.00 шактан.

«Тываның төөгүзүнге И.Г. Сафьяновтуң ролю» деп лекция – Национал музей, 13.00 шакта.

«Тываның күрүне демдектериниң дугайында» деп лекция – Национал музей, август 13-де 14.00 шакта.

«Азияның төвүнде республика» деп фото-делгелге слайд-шоу — Национал музей, август 15-те 10.00-18.00 шактарда.

«Тывада буддизм» деп делгелге — Национал музейге.

«Бистиң чоргааралывыс болгаш алдарывыс» деп культура-өөредилгелиг программа – Национал музей, август 22-де 14.00 шакта.

«1921 чыл. Хамаарышпас Тanну-Тыва Улустуң тургустунганы» деп архив документилериниң делгелгези — «Азия төвү» тураскаалдың чанында шөлге, август 15-те 10.00 шакта.

Республика Хүнүн байырлаарының кол хемчеглери

Тыва Республиканың найысылалының төөгүлүг черлерин, тураскаалдарны, шөлдерни болгаш кудумчуларны муниципалдыг тургузугларның делегациялары-биле чаагайжыдары болгаш арыглаары — август 7-ден 14-ке чедир.

Республика Хүнүнге болгаш Күш-культуржунуң хүнүнге тураскааткан эр, херээжен ойнакчылар аразынга шыдыраага фестиваль — Кызыл хоорай, «Мерзе» шыдыраа клуву, августуң 9-тан 15-ке чедир 10.00 шактан эгелээр.

Россия болгаш ХКД хоорайларының студентилериниң бот-башкарылгазының активиниң «Лидер» республика школазы — «Юность» стационарлыг лагерь, август 11-ден 17-ге чедир.

Таңды кожууннуң Кочетов суурунуң 100 чыл оюн байырлаары — Кочетов суур, август 12-де 10.00 шакта.

Аныяктар Чазааның бирги организастыг хуралы — ТР-ниң Чазак Бажыңы, август 14-те 10.00 шакта.

Россияның болгаш даштыкы чурттарның өөредилге черлеринде өөренип турар студентилерниң социал ужур-дузалыг төлевилелдери дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының стипендия болгаш грантыларының эдилекчилери болганнар-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазының ужуражылгазы — август 14-те 12.00 шакта.

Регионнар аразының «Тыва-Экспо-2009» VI делгелге садыглаашкыны — «Сүбедей» спорт комплекизи, августуң 14-тен 16-га чедир.

Стол теннизинге турнир — Национал парктың теннис залы, август 14-тен 16-га чедир.

Катамараннар-биле шоу-көргүзүг — Национал парктың суунга, август 15-те 11.00 шакта.

Национал парктың шаңналы дээш аныяктар болгаш хоочуннар аразынга шахмат турнири — Национал парктың төп шөлү, август 15-те 11.00 шакта.

Тыва Республиканың алдарлыг артистериниң киржилгези-биле «Чай, ах чай...» деп концерт — Улусчу чогаадылга бажыңы, август 14-те 17.00 база 19.00 шактарда.

«Игилим, ырла-ла» деп тыва национал өгнүң ажыдыышкыны — Национал музейниң шөлү, август 15-те 10.00 шакта.

Аът чарыжынга республика турнири — Тос-Булакка, август 15-те 10.00 шакта.

«Тыва Республиканың күрүне символиказы» деп акция — Арат шөлү, «Хүреш» стадиону, Советтиг Тываның 5 чылы аттыг стадион, Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгы, «Азия төвү» тураскаалдың шөлү, август 15-те 10.00 шакта.

«Амыдыралдың кадык овур-хевири дээш» деп акция (эмчи бригадаларының үнүүшкүнүнүг шинчилгези) — Арат шөлү, «Хүреш» стадиону, Советтиг Тываның 5 чылы аттыг стадион, Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгы, «Азия төвү» тураскаалдың шөлү, август 15-16-да 10.00 шакта.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң ярмарка-садыглаашкыны — көдээ ажыл-агый рыногу, август 15-16-да 10.00 шактан эгелеп.

Байырлалдың митингизи «Тыва: дүүн, бөгүн, даарта» — «Азияның төвү» тураскаалдың чанында шөлге, август 15-те 12.00 шакта.

Тыва Республиканың урап чүүлүнүң мастерлериниң концерти.

Кызыл хоорайның микрорайоннарынга республиканың кожууннарының болгаш найысылалдың бот-тывынгыр урап чүүл коллективтериниң байырлал концерти — Арат шөлү, Национал парк, «Южный», «Правый берег», «Спутник», «Башня», «Восток», август 15-те 12.00 шакта.

Байырлал концерти — Тываның күрүне филармониязы, август 15-те 18.00 шакта.

Аныяктар концерти, дискотека — «Хүреш» стадиону, август 15-де 18.00 шакта.

Уругларның чураан чуруктарының болгаш урап чогаадылгазының делгелгези, байырлал концерти — «Енисей», «Строитель» ХКБ, август 15-те 19.00 шакта.

Советтиг Тываның 5 чылы стадионнуң байырлыг ажыдыышкыны — 5 чыл стадиону, август 15-те 16.00 шакта.

Тыва биле Хакасияның чыынды командаларының ортузунга футболга эш хуу ужуражылга — 5 чыл стадиону, август 15-те 17.00 шакта.

Эр улус ортузунга марафоннуг чарышка ТР-ниң чемпионады — Сарыг-Сеп—Кызыл чазаглыг орук, август 16-да 12.00 шакта.

Хоочуннар болгаш херээженнер ортузунга чартык марафоннуг чарышка ТР-ниң чемпионады — Сарыг-Сеп—Кызыл чазаглыг орук, август 16-да 12.00 шакта.

Бүгү чоннуң киржилгези-биле чадаг чарыш – Национал парк, август 15-те 14.00 шакта.

1991 чылда төрүттүнген болгаш оон биче назылыг аныяктар ортузунга Тыва Республиканың бирги чери дээш национал хүреш маргылдаазы — «Хүреш» стадиону, август 16-да 12.00 шакта.

Күрүне албан-хаакчызы хостуг олутка конкурсту эрттирериниң дугайында Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы чарлап тур

— Экономиктиг прогноз болгаш бухгалтер учедунуң талазы-биле килдиске кол специалист;

— Башкарыкчы консультант специалист.

Мергежил талазы-биле негелделери: профессионал дээди эртем, күрүне албан черинге ийи чылдан эвээш эвес азы мергежили-биле дөрт чылдан эвээш эвес ажыл стажы.

Конкурс комиссиязынче киирер документилери:

хууда билдириишкини;

боду бижээн болгаш ат салганы анкета-биле фото-чуруктар;

паспортунуң азы ону солаан документиниң хоолгазы;

профессионал мергежилин болгаш квалификациязын шынзыткан документилер;

күш-ажыл дептериниң хоолгазы;

эмчи справказы (№ 086-У майыктың).

Документилерни хүлээп алыр чери: Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы, 3-кү каът, кадрлар килдизи, телефоннар: 3-73-12, 3-59-34 .

Документилерни хүлээп алыр үези: бо чарлалды парлаан соонда 30 хонук дургузунда ажыл хүннериниң ажыл шактарында.

Конкурсту эрттирериниң дугайында чарлал Тыва Республиканың Культура болгаш информация политика яамызының албан езузунуң сайтызында база салдынган.

Киржиринче чалап тур бис

Кызыл хоорайның Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар төвү күрүне албан чери болгаш Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы-биле кады 2009 чылдың доозукчуларынга

ажылдаар черлерниң хостуг олуттарының республика ярмарказын 2009 чылдың август 20-де 10.00 шакта Улусчу чогаадылга бажыңынга

эрттирерин чарлап тур.

Өнчүнүң шупту хевирлериниң ажыл берикчилерин болгаш доозукчуларны ярмаркага киржиринче чалап тур бис.

ДЫҢНАДЫГ

Тожу кожууннуң чагыргазынга Россия Федерациязының хамаатызы **Алена Сергеевна Дамдын-оол** Тыва Республиканың Тожу кожууннуң Ий суурнуң Молодежная кудумчузунуң 2 «б» бажыңның чанында ниити шөлү 2000 дөрбелчин метр шөлдү хууда чуртталга бажыңының тудуунга аренда эргезинге чурттакчылыг суурнуң чер участогундан бээриниң дугайында билдириишкинни киирген.

Тожу кожууннуң чагыргазы күштүг болуп турар хоойлужудулга-биле ук информацияны парлап үндүрген хүнден 30 хонуктуң дургузунда билдириишкиннер талазы-биле бижимел удур саналдарны хүлээп алыр .

Күш чок деп санаар

Чаа-Хөл ортумак школазын дооскан дугайында **Алдынмаа Сергеевна Сурунчапка** 2007 чылдың июнь 13-те тывысканы АА 0002044 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону **күш чок** деп санаар.

Тыва Республиканың Хамаатыбайдалының актыларының бижилгезиниң эргелели (агентилел) хамааты байдалының актыларының бижилгезиниң хоочуну Анай Салчаковна Монгушка ооң өөнүң ээзи

Кожумай Самбынович
МОНГУШТУҢ

мөчээни-биле холбаштыр·ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар В.О.КУУЛАР.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail:shyn@tuva.ru (shyn@tuva.ru).

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7860. Чагыг 90. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.